
Palma KARKOVIĆ TAKALIĆ, Petra PREDOEVIĆ ZADKOVIĆ, Josip VIŠNJIĆ

NOVA ARHEOLOŠKA KARTA ANTIČKE I RANOSREDNJOVJEKOVNE TARSATIKE

THE NEW ARCHAEOLOGICAL MAP OF ANCIENT AND EARLY MEDIEVAL TARSATICA

Palma Karković Takalić
Odsjek za povijest umjetnosti
Filozofski fakultet u Rijeci
Sveučilišna avenija 4, Rijeka
pkarkovic@ffri.hr

Petra Predoević Zadković
Filozofski fakultet u Rijeci
Sveučilišna avenija 4, Rijeka
ppredoevic@ffri.hr

Josip Višnjić
Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za kopnenu arheologiju
Juršići 7, Juršići
jvisnjic@h-r-z.hr

Palma Karković Takalić
Department of History of Art
Faculty of Humanities and Social Sciences
University of Rijeka
Sveučilišna avenija 4, Rijeka
pkarkovic@ffri.hr

Petra Predoević Zadković
Faculty of Humanities and Social Sciences
University of Rijeka
Sveučilišna avenija 4, Rijeka
ppredoevic@ffri.hr

Josip Višnjić
Croatian Conservation Institute
Department for Archaeology
Juršići 7, Juršići
jvisnjic@h-r-z.hr

UDK 902.3:528.93](497.572 Trsat)“652/653”
Pregledni znanstveni članak
Primljeno: 10.2.2015.
Odobreno: 11.6.2015.

UDC 902.3:528.93](497.572 Trsat)“652/653”
Scientific review
Received: February 10, 2015
Approved: June 11, 2015

U radu se predstavlja nova arheološka karta antičke i ranosrednjovjekovne Tarsatike, rezultat projekta “Arheološka karta Tarsatike” iz 2013. godine. U kratkom pregledu dosadašnjih istraživanja autori donose starije primjere karata Rijeke s ucrtanim arheološkim nalazima te rezultate istraživanja i interpretacije istraživača vezane uz urbanizam Tarsatike. Zaključno su iznesena razmatranja i smjernice vezane uz pitanja i probleme tarsatičkog rastera i urbanizacije.

The paper presents a new map of ancient and early medieval Tarsatica, which is the result of a project titled “Archaeological Map of Tarsatica” from 2013. In a brief review of the studies conducted to date, the authors present older examples of maps of Rijeka with marked archaeological finds, the results of research activities, and individual interpretations of studies related to the town planning of Tarsatica. To conclude with, the considerations and guidelines are presented, which are connected with the questions and issues related to the raster and urbanization of Tarsatica.

KLJUČNE RIJEČI: Tarsatika, arheološka karta, antika, rani srednji vijek, topografija, urbanizam

KEY WORDS: Tarsatica, archaeological map, antiquity, the early Middle Ages, topography, town planning

PROJEKT “ARHEOLOŠKA KARTA TARSATIKE” (2013.)

U siječnju 2013. godine, u sklopu jednogodišnjih programa sufinanciranja javnih potreba u kulturi Odjela gradske uprave za kulturu Grada Rijeke, pokrenut je projekt izrade nove arheološke karte antičke Tarsatike. Nositelji projekta su Palma Karković Takalić, mag. archeol., Petra Predoević Zadković, mag. hist. art., i Josip Višnjić, mag. arh., a partner projekta je Centar za ikonografske studije Filozofskog fakulteta u Rijeci. Projekt se nastavlja i u 2014. godini digitalizacijom i medijacijom sadržaja vezanih uz Tarsatiku, i to online, koji uključuju i rezultate ovog istraživanja, a vezuje se i uz projekt Sveučilišta u Rijeci *Srednjovjekovna spomenička baština Kvarnera*, voditeljice dr. sc. Marine Vicelja Matijašić¹.

Jedan od povoda izrade karte su rezultati recentnih arheoloških istraživanja provedenih 2007., 2008. i 2009. godine u riječkom starom gradu pod vodstvom Službe za arheološku baštinu Hrvatskog restauratorskog zavoda. Tim istraživanjima potvrđeno je postojanje principija vojnog logora na Trgu Jurja Klovića, odnosno postojanje dviju faza termi i ranokršćanske bazilike u Užarskoj ulici i na Trgu pul Vele crikve. Istraživanja su s jedne strane potvrdila dosadašnje spoznaje o urbanizmu antičke i ranosrednjovjekovne Rijeke, a s druge strane donijela značajne novosti i otvorila brojna pitanja.

Sa željom da se dodatno razjasne obilježja i razvoj urbanizma antičke i ranosrednjovjekovne Rijeke, pristupilo se izradi arheološke karte odnosno mapiranju nepokretnih arheoloških nalaza. U skladu s dobivenim podacima karta dopunjuje postojeće izvore, stručnu i znanstvenu literaturu, izvještaje o arheološkim istraživanjima Tarsatike, ali bit će i temeljno pomagalo budućim istraživanjima u arheologiji, povijesti i povijesti umjetnosti grada Rijeke. Svrha karte je i pružanje dodatnih informacija o rimskom urbanizmu na području rimske provincije Dalmacije, odnosno širega područja sjevernoga Jadrana.

Izrada karte razvijala se u dva dijela. U prvoj fazi pregledani su svi dostupni izvori: djela starih autora, epigrafska građa, arhivska građa, muzejska dokumentacijska građa, konzervatorski i restauratorski elaborati, izvještaji s arheoloških istraživanja, stručna i znanstvena literatura, a sve ne bi li se revidirale,

¹ U 2014. godini projekt *Arheološka karta Tarsatike* nastavlja se kroz *Program digitalizacije i medijacije*, koji sufinancira Grad Rijeka, i u sklopu sveučilišnog projekta *Srednjovjekovna baština Kvarnera*, Katedre za umjetnost starog i srednjeg vijeka Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci. <http://srebak.ffri.hr/>

THE PROJECT ARCHAEOLOGICAL MAP OF TARSATICA (2013)

A project to create a new archaeological map of ancient Tarsatica was launched in January of 2013, within the framework of one-year programs of the Cultural Affairs Department of the Municipal Administration of the City of Rijeka for the co-funding of culture-related needs. The project was carried out by Palma Karković Takalić, Mag. Archeol., Petra Predoević Zadković Mag. Hist. Art., and Josip Višnjić Mag. Arch., in partnership with the Center for Iconographic Studies, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka. The project that was continued in 2014 with the on-line digitalization and mediation of contents related to Tarsatica, including the results of this study, is also related to the University of Rijeka project *The Medieval Monuments of Kvarner*, which is headed by Prof. Marina Vicelja Matijašić¹.

One of the reasons for the making of this map were the results of recent archaeological studies conducted in 2007, 2008 and 2009 in Stari Grad at Rijeka, which were carried out by the Department for Archaeological Heritage of the Croatian Conservation Institute. These explorations confirmed the existence of the principia at a military camp on Jurja Klovića Square, the existence of two phases of thermae, and an Early Christian basilica in Užarska Street and on Pul Vele Crikve Square. These studies not only confirmed the knowledge gathered to date about ancient and medieval town planning in Rijeka, but also presented important novelties and raised numerous questions.

In the desire to further clarify the characteristics and development of town planning in ancient and early medieval Rijeka, work was started on the making of an archaeological map and the mapping of immovable archaeological finds. In accordance with the obtained information, the map not only complements already existing sources, professional and scientific literature, and the reports of archaeological excavations in Tarsatica, but also represents a fundamental tool for future research in the fields of archeology, history and art history in the city of Rijeka. The purpose of the map is to provide additional information about Roman town planning in the region of the Roman province of Dalmatia, and the wider territory of the northern Adriatic.

¹ In 2014, the project *Archaeological Map of Tarsatica* continued through the *Program of Digitalization and Mediation*, which was co-funded by the City of Rijeka, and within the framework of the project *Medieval Heritage of Kvarner*, which was carried out by the Department for Ancient and Medieval Art of the Faculty of Humanities and Social Sciences at the University of Rijeka. <http://srebak.ffri.hr/>

potvrdile ili korigirale dosadašnje spoznaje. U tu svrhu ostvarena je uspješna suradnja s brojnim institucijama, kao što su Pomorski i povijesni muzej Hrvatskoga primorja, Konzervatorski odjel u Rijeci, Državni arhiv u Rijeci, Državni arhiv u Trstu i Filozofski fakultet u Rijeci².

U drugoj fazi uslijedila je obrada prikupljenih podataka i izrada karte. Mapirani su ostaci antičke i ranosrednjovjekovne arhitekture koji su potvrđeni i datirani arheološkim istraživanjima, arheološkim izvještajima i fotodokumentacijom ili stručnim člancima, što se posebno odnosi na niz nalaza s početka 20. stoljeća. Za potrebe izrade karte dobivena je od Odjela gradske uprave za urbanizam Grada Rijeke na korištenje postojeća katastarska podloga grada. Arheološke strukture istraživane od početka do devedesetih godina 20. st. ucrtavane su na geodetsku podlogu na temelju dostupne dokumentacije, stoga preciznost njihovih položaja uvelike ovisi o preciznosti izvorne dokumentacije. Dio recentno istraženih antičkih arheoloških nalaza koji su snimljeni geodetskim totalnim stanicama pozicioniran je na spominjanoj katastarskoj podlogi u apsolutnom koordinatnom sustavu. Karta je izrađena u .dwg formatu, korištenjem AutoCAD programa.

Prilikom izrade karte nalazi su podijeljeni i prikazani u trima grupama, ovisno o njihovoj dataciji (sl. 1, T. I). Nalazi datirani u razdoblje između 1. i 2. st. u ružičastoj su boji. Riječ je o prvoj fazi termi i dijelovima stambene arhitekture. Nalazi iz 3. i 4. st. u plavoj su boji. Ucrtano je pružanje bedema i dio pripadajućih struktura nepoznate namjene, principij i druga faza termi. Iz 5. stoljeća, na karti u oker boji, ucrtani su ostaci ranokršćanske bazilike.

Za prikaz struktura na karti korištene su pune ili isprekidane linije i boje. Pune linije s bojom označavaju strukture čije su dimenzije i položaj potvrđeni/provjereni, a bez boje njihov pretpostavljeni nastavak. Isprekidana linija korištena je za označavanje struktura koje su dio poznate arhitekture; njihov položaj i pružanje nije moguće utvrditi, ali mogu se pretpostaviti po funkciji i formalnim karakteristikama arhitekture kojoj pripadaju. Ošjenčane površine označavaju strukture koje se spominju u izvorima i prethodnoj literaturi, ali se njihov točan položaj temeljem istraživanja ne može odrediti. To se, prije svega, odnosi na pretpostavljeni položaj kasnoantičkog bedema.

The making of the map was carried out in two parts. The first phase included a review of all available sources: the works of ancient authors, epigraphic materials, archives, museum documentation materials, conservation and restoration studies, reports on archaeological excavations, professional and scientific literature; this was done in order to revise, confirm or correct past perceptions. For this purpose a successful co-operation has been achieved with numerous institutions such as the Maritime and Historical Museum of the Croatian Littoral, the Conservation Department in Rijeka, the State Archives in Rijeka, the State Archives in Trieste, and the Faculty of Humanities and Social Sciences at the University of Rijeka².

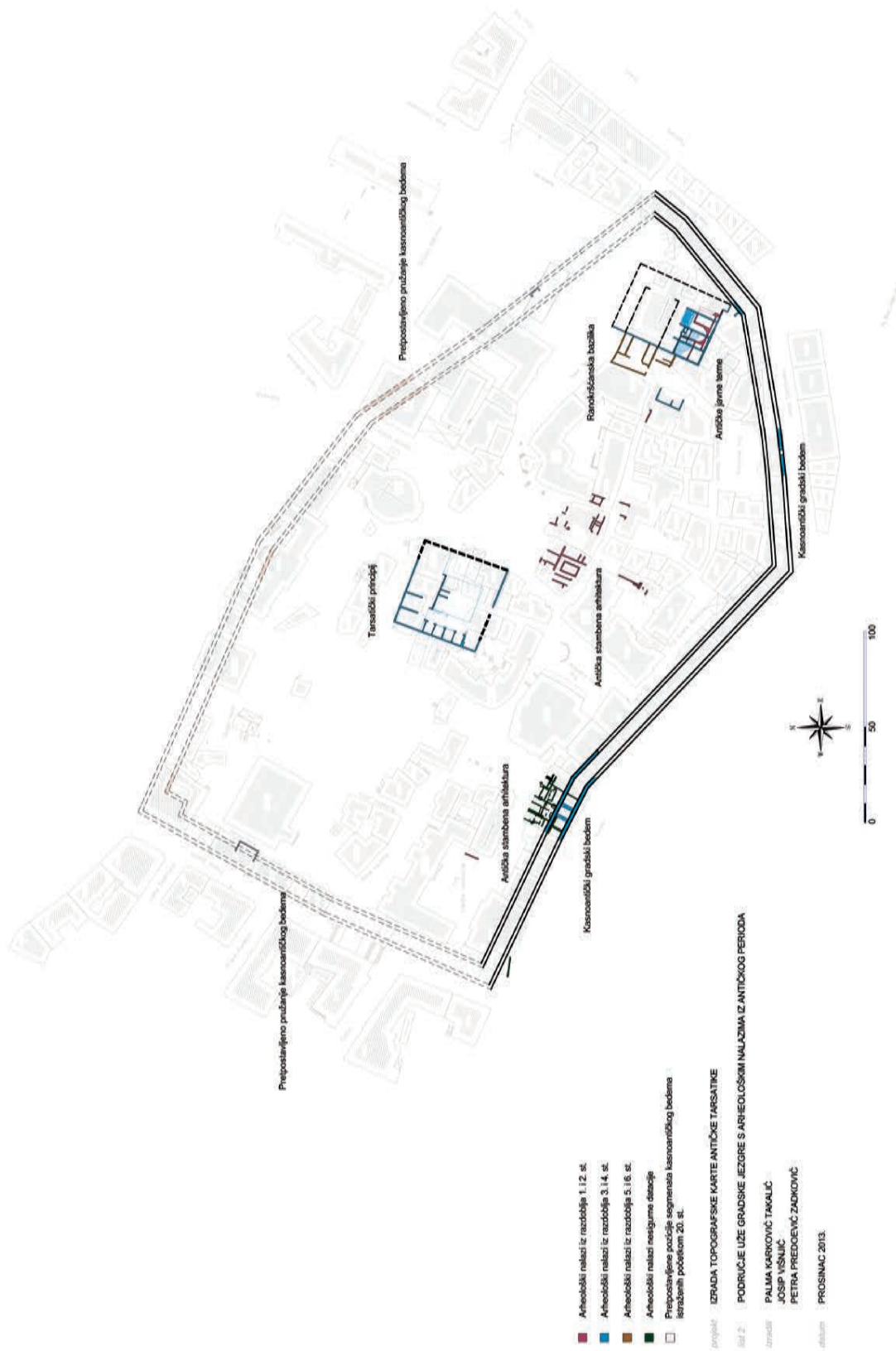
The second phase included the processing of collected data and the making of the map. The remains of ancient and early medieval architecture were mapped, which have been confirmed and dated through archaeological excavations, archaeological reports, photo documentation or professional papers, and refer to a whole series of discoveries from the beginning of the 20th century in particular. For the purpose of map-making we were allowed to use the existing cadastral base of the city of Rijeka, which was put at our disposal by the Town Planning Department of the Municipal Administration of the City of Rijeka. Archaeological structures that have been researched from the beginning to the nineties of the 20th century were plotted onto a geodetic survey on the basis of the available documentation, making thus the precision of their positioning largely dependent on the precision of the original documentation. Some of the recently excavated ancient archaeological finds that were recorded by geodetic total stations, were positioned on the aforementioned cadastral base in an absolute coordinate system. The map was made in dwg format, with the help of the Auto-cad program.

When creating the map, the finds were divided and shown in three groups according to their dating (Fig. 1, T. I). The finds dated into the period between the 1st and the 2nd century are color-coded in pink. Included here is the first phase of the *thermae* and parts of residential architecture. Finds from the 3rd and 4th centuries are color-coded in blue. The mapped features include the city walls and part of the *appurtenant* structures whose purpose is unknown, the *principia*, and the second phase of the *thermae*. Color-coded in ocher are the mapped remnants of an Early Christian basilica from the 5th century.

Uninterrupted or dotted lines and colors were employed to depict these structures on the map. Uninterrupted colored lines were used to indicate structures whose dimensions and position were confirmed/verified, and those devoid of

² Ovim putem se zahvaljujemo navedenim institucijama na suradnji, kao i Odjelu gradske uprave za urbanizam Grada Rijeke.

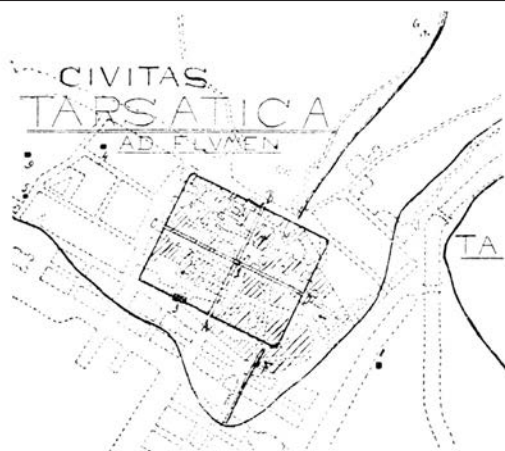
² Our heartfelt thanks go to these institutions as well as to the Town Planning Department of the Municipal Administration of the City of Rijeka for their co-operation.

Sl. 1, T. I. Arheološka karta Tarsatike, P. Karković Takalić, P. Predoević Zadković, J. Višnjić 2013.
 Fig. 1, T. I. Archaeological map of Tarsatica, P. Karković Takalić, P. Predoević Zadković, J. Višnjić 2013.

ARHEOLOŠKE KARTE I TOPOGRAFIJA TARSATIKE: PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA

Do danas je nekoliko autora objavilo kartu Rijeke s ucrtanim antičkim i ranosrednjovjekovnim nalazima.

Sl. 1, T. II. Civitas Tarsatica ad Flumen, Depoli 1925.
Fig. 1, T. II Civitas Tarsatica ad Flumen, Depoli 1925.

Najstarija poznata je ona koju objavljuje Guido Depoli u svom članku iz 1925. godine (sl. 1, T. II) u kojemu, temeljem tada poznatih arheoloških nalaza, raspravlja o najranijoj povijesti Rijeke i topografiji antičkoga grada (Depoli 1925, 19–51, Fig. 12)³. U to vrijeme, osim literarnih i nekolicine epigrafskih izvora, Depoli je upoznat s pružanjem dijela kasnoantičkih gradskih bedema u ulici Korzo kao i s pružanjem kasnoantičkog obrambenog zida *Clastra Alpium Iuliarum* u ulici Kalvarija⁴. Segmenti Klaustre su po tehnici gradnje i pronalasku kasnoantičkih novčića datirani u 4. stoljeće. Poznata su mu i Rimska vrata, tzv. *Arco romano*, u današnjoj Ulici Stara vrata, kao i smještaj “zapadne” antičke nekropole na prostoru današnjeg Jadranskog trga (Piazza Regina Elena)⁵. Temeljem različitih pokretnih

color to depict their supposed continuation. Dotted lines were used to denote structures that were part of the known architecture; their position and extension couldn't be determined, but according to the function and the formal characteristics of the architecture to which they belong, they can be assumed. Shaded areas indicate structures that are mentioned in written sources and previous literature, whose exact position cannot be determined on the basis of excavations. This is primarily true for the presumed position of the Late Roman city walls.

ARCHAEOLOGICAL MAPS AND THE TOPOGRAPHY OF TARSATICA: A REVIEW OF THE STUDIES MADE TO DATE

To date, several authors have published the map of Rijeka with the marked Roman and early medieval finds. The oldest amongst these is the one published by Guido Depoli in his paper from 1925 (Fig. 1, T. II), in which, on the basis of archaeological finds known in that period of time, he discusses the earliest history of Rijeka and the topography of the Roman city (Depoli 1925, 19–51, Fig. 12)³. In that period of time, except for literary and a few epigraphic sources, Depoli was acquainted with the extension of a part of the Late Roman city walls in Korzo Street, and the extension of the Late Roman defensive barrier *Clastra Alpium Iuliarum* in Kalvarija Street⁴. Segments of the *Clastra* were dated into the 4th century on the basis of the construction techniques employed and the discovery of Late Roman coins. He also knew about the Roman Gate, the so-called *Arco Romano*, located in present-day Stara Vrata Street, and the position of the “western” Roman necropolis in the area of present-day Jadranski Square (Piazza Regina Elena)⁵. On the basis of different portable finds it was established that the necropolis on Jadranski Square was in continuous use in the period between the 1st and the

³ Kartu je, kako ističe, napravio upravo za potrebe članka.

⁴ Nalazi bedema u Ulici Korzo otkriveni su 1914. godine, a objavljeni tek 1925.; vidi: Gigante 1925, 3–18. Zidine Klaustre prikazane su na vedutama Rijeke još od sredine 16. stoljeća, a o njima pišu autori poput G. Koblera, L. G. Cimiotti, G. Depoli i dr. Za pregled pojedinačnih naslova vidi: Karković Takalić, Predoević 2012, 47–61.

⁵ O rimskome luku pišu L. M. Torcoletti, G. Depoli, L. G. Cimiotti, A. Festi i dr. Za pregled pojedinačnih naslova vidi: Karković Takalić, Predoević 2012, 47–61. Ostaci “zapadne” nekropole pronađeni su u prvoj polovici 20. st. za vrijeme različitih infrastrukturnih radova na širem području današnjeg Jadranskog trga. Obavijesti o pojedinim nalazima moguće je pratiti u izdanjima časopisa *La Bilancia* i *La Vedetta d'Italia*; Karković Takalić, Predoević 2012, 47–61. Podatke o nalazima objavili su i rezimirali M. Mirabella Roberti i R. Matejčić u nekoliko svojih članaka; vidi: Matejčić 1982b, 16; Mirabella Roberti 1949, 291–295.

³ As he put it himself, he created the map appositely for the paper.

⁴ The bulwarks in Korzo Street were discovered in 1914 and were published only in 1925; see Gigante 1925, 3–18. The walls of the *Clastra* were depicted on vedute of Rijeka already in the middle of the 16th century, and they were also mentioned by authors such as G. Kobler, L. G. Cimiotti, G. Depoli and others. For a list of individual titles see: Karković Takalić, Predoević 2012, 47–61.

⁵ L. M. Torcoletti, G. Depoli, L. G. Cimiotti, A. Festi and others wrote about the Roman arch. For a list of individual titles see: Karković Takalić, Predoević 2012, 47–61. The remnants of the “western” necropolis were discovered in the first half of the 20th century, during different infrastructure works in the wider area of present-day Jadranski Square. Notices about individual discoveries can be followed in editions of the newspapers *La Bilancia* and *La Vedetta d'Italia*; Karković Takalić, Predoević 2012, 47–61. Data about the discoveries were published and summarized by M. Mirabella Roberti and R. Matejčić in several of their papers; see: Matejčić 1982b, 16; Mirabella-Roberti 1949, 291–295.

nalaza utvrđeno je da je nekropola na Jadranskom trgu imala kontinuitet u razdoblju između 1. i 4. stoljeća⁶. Sjeverozapadno od tog trga, na mjestu raskrižja današnjih ulica Ciottine i Fiorella La Guardije, otkriveni su ostaci ranokršćanske crkvice s grobljem⁷.

Depoli je iscrtao obrise grada, tzv. *città quadrata*, koje je, zbog pravilnog četverokutnog tlocrta, poistovjetio s rimskim vojnim logorom⁸. U liniji koja povezuje Gradski toranj u Ulici Korzo i *Arco romano*, u smjeru sjever-jug, prepoznao je dekuman, a okomito na tu liniju, između današnjeg Trga pul Vele crikve i bivšeg Augustinskog samostana na Trgu municipija, prepoznao je kardo (Depoli 1925, 28-29). Takvom podjelom izdvojio je četiri pravilne gradske insule koje je povezoao i s četiri srednjovjekovne gradske kontrade⁹.

Na rad G. Depolija osvrće se Riccardo Gigante u svome članku iz 1944. godine, posvećenom upravo topografiji Tarsatike (Gigante 1944, 7-78). Temeljem nalaza bedema otkrivenih u današnjoj Ulici Ante Starčevića, 1914. godine, istočno od nalaza bedema na Korzu, Gigante iscertava nešto veći i nepravilniji opseg antičkoga grada, koji odgovara pružanju onog ranonovovjekovnog, poznatog iz vedute Rijeke I. Klobučarića iz 1579. godine (sl. 2, T. II) (Gigante 1944, 9, Fig. 2)¹⁰. Od tada se uvriježilo mišljenje da je opseg kasnoantičke Tarsatike odgovarao opsegu srednjovjekovnog odnosno ranonovovjekovnoga grada.

4th century⁶. The remnants of an Early Christian church with a cemetery were discovered to the northwest from the Square, at the crossing of present-day Ciottina Street with the Fiorella La Guardia Street⁷.

Depoli mapped the contours of the city, the so-called *città quadrata*, which on the basis of its symmetrical quadrangular ground plan he equated with a Roman military camp⁸. In the line connecting the City Tower in Korzo Street with the *Arco Romano* in the north-south direction, he recognized the decumanus, and perpendicularly onto this line, between the present-day Pul Vele Crikve Square and the former Augustine monastery on Municipij Square, he recognized the cardo (Depoli 1925, 28-29). With a division like this he managed to single out four insulae that he connected with four medieval contrade (city subdivisions)⁹.

Riccardo Gigante referred to the work of G. Depoli in his paper from 1944, which is dedicated to the topography of Tarsatica (Gigante 1944, 7-78). On the basis of the discovery of the city walls that were unearthed in present-day Ante Starčevića Street in 1914, to the east of the discovery of the city walls on the Korzo, Gigante mapped a somewhat bigger and rather irregular circumference of the Roman city, which corresponds to the limits of the one from the early modern age, which is known from a cityscape of Rijeka by I. Klobučarić from 1579 (Fig. 2, T.

⁶ *Ibid.*

⁷ Ostaci podnog mozaika s posvetom udovice Agape (*ILJug* 1, 255) i s geometrijskim motivima pronađeni su nakon rušenja crkvice sv. Andrije 1896. godine, o čemu svjedoči G. Kobler; vidi: Kobler 1995, 36. Autori poput A. Degrassija datiraju mozaik najkasnije u 6. stoljeće; Degrassi 1942, 196-197.

⁸ Vodeći se nalazom bedema u Ulici Korzo, otkrivenih 1914. godine na mjestu gdje je danas zgrada Grada Rijeke (gradska uprava), Depoli je utvrdio da se s te, južne strane, grad razvijao u smjeru zapada sve do Ulice XXX Ottobre, današnje Supilove, a u smjeru istoka do mjesta gdje se nekada nalazila Sokol kula, što odgovara današnjem raskrižju ulica Sokol kula, Ante Starčevića i Matije Gupca. Iz tih točaka "podigao" je okomite osi do visine nekadašnjega Kaštela (na tom je mjestu danas zgrada Županijskoga suda u Ulici žrtava fašizma), gdje su, kako svjedoči, također pronađeni kasnoantički novčići. Time je dobio gotovo kvadratni tlocrt grada. "Se prolunghiamo la linea delle mura oramesse in luce all'angolo del Corso con Via XXX Ottobre, dall'altro lato sino alla Torre dell'orologio, o meglio alla linea che unisce questa all'Arco romano, e portiamo la distanza così ottenuta ancora una volta verso oriente, veniamo al punto in cui sorgeva la torre Sokol, fino alla quale arrivavano - ancora nel secolo XVII- i ruderi del vallo in riva al mare"; Depoli 1925, 28-29.

⁹ Depoli misli na četiri srednjovjekovne kontrade: sv. Marije, sv. Barbare, sv. Vida i sv. Jeronima, koje su mu poznate iz djela A. Festa *Fiume nel secolo XV* i S. Gigantea *Fiume nel quattrocento*. Fest 1913, 3-138; Gigante 1913, 21-24.

¹⁰ Gigante označava crnom linijom pružanje rimskih bedema koristeći kartu G. Pieronija iz 17. st., koja mu je bila poznata na temelju članaka E. Laszowskiego iz 1898. Laszowski 1898, 27-32.

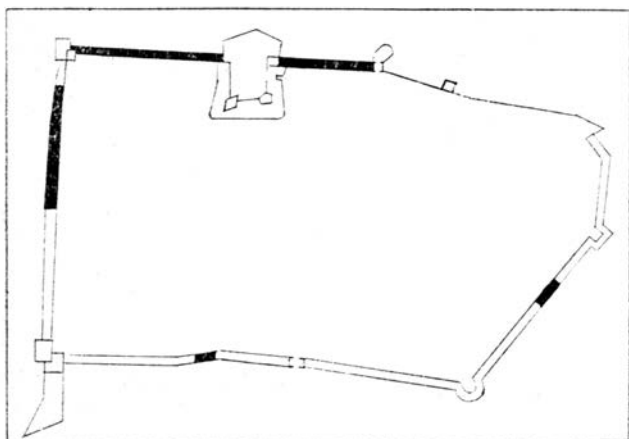
⁶ *Ibid.*

⁷ The remnants of a floor mosaic with an inscription of the widow Agapa (*ILJug* 1, 255), featuring geometrical motifs, were unearthed after the demolition of the small Church of St. Andrew in 1896, which was corroborated by G. Kobler; see Kobler 1995, 36. Authors like A. Degrassi date this mosaic to the 6th century at the very latest; Degrassi 1942, 196-197.

⁸ Guided by the discovery of the bulwarks in Korzo Street, which were unearthed in 1914 on the spot where nowadays stands the City of Rijeka administration building, Depoli found out that on this southern side the city developed in the western direction all the way to XXX Ottobre Street, the present-day Supilova Street, and in the eastern direction all the way to the spot where the Sokol Tower used to stand, which corresponds to the present-day intersection of Sokol Kula Street, Ante Starčevića Street and Matije Gupca Street. From these points he "raised" vertical axes up to the height of the former Kaštel (located on this spot is at present the County Courthouse in Žrtava Fašizma Street), where, as he also mentioned, Late Roman coins were discovered. With this he obtained an almost square-shaped ground plan of the city. "Se prolunghiamo la linea delle mura oramesse in luce all'angolo del Corso con Via XXX Ottobre, dall'altro lato sino alla Torre dell'orologio, o meglio alla linea che unisce questa all'Arco romano, e portiamo la distanza così ottenuta ancora una volta verso oriente, veniamo al punto in cui sorgeva la torre Sokol, fino alla quale arrivavano - ancora nel secolo XVII- i ruderi del vallo in riva al mare"; Depoli 1925, 28-29.

⁹ Depoli refers to four medieval contrade: those of St. Mary, St. Barbara, St. Vitus and St. Jerome, which were known to him from the works authored by A. Festa, *Fiume nel secolo XV*, and S. Gigante, *Fiume nel quattrocento*. Fest 1913, 3-138; Gigante 1913, 21-24.

Gigante raspravlja i o položaju rimske luke u ušću, odnosno donjem toku Rječine s istočne strane naselja.

Sl. 2, T. II. Crtež bedema Rijeke iz 1660. s ucrtanim kasnoantičkim bedemima, Gigante 1944.

Fig. 2, T. II A drawing of the bulwarks of Rijeka from 1660, featuring the drawn-in Late Roman bulwarks, Gigante 1944.

Toj teoriji se kasnije priklanja većina autora, iako nalaza luke do sada nije bilo¹¹.

Zanimljivo je kako oba autora smatraju da je gradu definiranom kasnoantičkim bedemima prethodio "carski grad" - "città imperiale". Depoli smatra da je "città imperiale" svojom širinom sezao do linije pružanja Klaustre prema moru, referirajući se na podatak koji donosi C. de Marburg o zidovima Klaustre koji su se od Vrata sv. Vida spuštali južno do mora otprilike do mjesta gdje se danas nalazi Gradska knjižnica, u Ulici Matije Gupca (Depoli 1925, 28-29; Kobler 1995, 63-64)¹². Gigante također citira De Marburga, ali s obzirom da ostaci toga zida u gradu nisu pronađeni, razmatra mogućnost pružanja spomenutog "De Marburgovog" trakta od sjevernih Vrata sv. Vida prema istoku, pa do nekadašnjeg Isusovačkog kolegija (današnja Ulica žrtava fašizma). Tu su, kako kaže, viđeni zidovi koji nalikuju onima Klaustre (Gigante 1944, 8-9) i te je zidove ucrtao u svoju kartu. Gigante je, dakle, izdvojio dvije faze razvoja grada: manje naselje iz razdoblja Principata i veće utvrđeno naselje povezano s Klaustom iz 4. stoljeća, u čijem opsegu grad ostaje do rušenja srednjovjekovnih bedema krajem 18. stoljeća. Kasnoantičke bedeme

¹¹ O smještaju rimske luke krajem tridesetih i početkom četrdesetih godina 20. stoljeća vodila se žustra rasprava, jer su prilikom gradnje dijela rive - između današnjeg Jadranskog trga, Trpimirove ulice i Rive - pronađeni ostaci kamenog pristaništa. Riječki arhitekt E. Susmel tvrdio je da je riječ o rimskom pristaništu. R. Gigante je potom dokazao da je riječ o mnogo mlađoj rivi, koju su gradili Mađari. Gigante 1944, 14-22; Susmel 1939, 5.

¹² Tekst De Marburga prenosi G. Kobler u svojoj Povijesti Rijeke, vidi: Kobler 1995, 63-64.

II) (Gigante 1944, 9, Fig. 2)¹⁰. From that point in time the opinion became ingrained that the circumference of Late Roman Tarsatica corresponds to the circumference of the medieval or early modern age city. Gigante also touched upon the position of the Roman port in the mouth of the river Rječina on the eastern side of the settlement. This theory was later accepted by the majority of authors, even though the port has not been discovered to date¹¹.

What is interesting is that both authors believe that the city defined by Late Roman city walls was preceded by an "imperial" city - "città imperiale". Depoli was of the opinion that the "città imperiale" extended width-wise to the line limiting the extent of the Claustra towards the sea, referring to a piece of information brought by C. de Marburg, mentioning the walls of the Claustra that from the Gate of St. Vitus descended southwards to the sea, roughly to the spot where the present-day Municipal Library is located in Matije Gupca Street (Depoli 1925, 28-29; Kobler 1995, 63-64)¹². Gigante likewise cited de Marburg, but due to the fact that the remains of this wall were never discovered in the city, he explored the possibility that the aforementioned "de Marburg's" tract extended from the northern gate of St. Vitus towards the east, up to the former Jesuit Collegium (present-day Žrtava Fašizma Street). It is here, as he put it, that walls that resemble those of the Claustra were observed (Gigante 1944, 8-9), and he included them on his map. Gigante was thus the one who singled out two development phases of the city, a smaller settlement from the period of the Principate, and a bigger fortified settlement connected with the Claustra from the 4th century, in whose circumference the city remained until the demolition of the medieval city walls towards the end of the 18th century. Gigante dated the Late Roman city walls of Tarsatica on the basis of the discovery of a coin of Valentinianus I and Gratianus (Gigante 1925, 8-9).

The remains of yet another Roman necropolis from the 4th century were unearthed on Strossmayerova Street in 1934, on the spot where the Kortil Gallery is located nowadays. This is an area located to the east of Tarsatica, on the left bank of the Rječina, along the presumed route

¹⁰ Gigante marked with a black line the extent of the Roman bulwarks, using the map made by G. Pieroni in the 17th century, which was known to him from a paper by E. Laszowski from 1898. Laszowski 1898, 27-32.

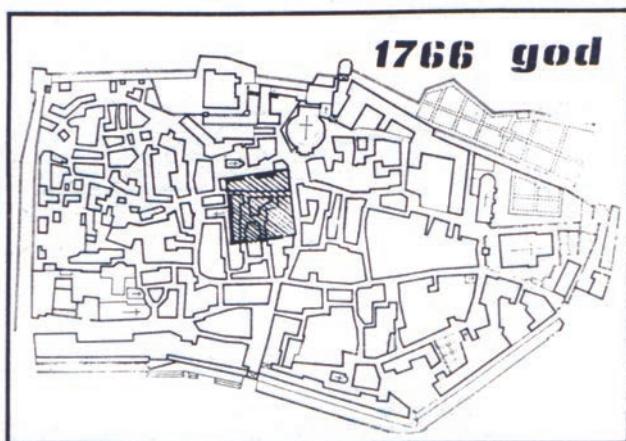
¹¹ The position of the Roman port was subject to heated debates in the late thirties and early forties of the 20th century. This ensued after the discovery of stone remains belonging to a harbor, which were unearthed during the construction of a section of the waterfront located between present-day Jadranski Square, Trpimirova Street and Riva. E. Susmel, an architect from Rijeka, was of the opinion that these were the remains of a Roman port. Afterwards, R. Gigante has proven that these were the remains of a much younger waterfront erected by the Hungarians. Gigante 1944, 14-22; Susmel 1939, 5.

¹² The text written by de Marburg was cited by G. Kobler in his *Povijest Rijeke* (History of Rijeka), see Kobler 1995, 63-64.

Tarsatike Gigante datira temeljem nalaza novčića Valentinijana I. i Gracijana (Gigante 1925, 8-9).

Godine 1934., na mjestu današnje galerije Kortil u Strossmayerovoj ulici otkriveni su ostaci još jedne rimske nekropole iz 4. st. Riječ je o području smještenom istočno od Tarsatike, na lijevoj obali Rječine, uz pretpostavljenu trasu ceste koja je vodila prema Seniji (Matejčić 1981, 24; Sveško 1934, 3).

U razdoblju između šezdesetih i osamdesetih godina 20. st. Radmila Matejčić i Aleksandra Faber su kao djelatnice Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja u Rijeci bile zadužene za sve arheološke nadzore i istraživanja na području Rijeke i šire okolice. U svojim izvještajima donose detaljne nacрте istraživanih područja i pojedinačnih arheoloških nalaza. O urbanizaciji i topografiji Tarsatike raspravljaju u nekoliko radova, u kojima donose i karte Rijeke s ucrtanim antičkim nalazima (Faber, Matejčić 1969, 317-326; Matejčić 1982b, 13-36; Matejčić 1985, 15-36) (Sl. 3, T. II)¹³. U svojim radovima iznose mišljenje da je osnivanje rimskih gradova na području Kvarnera i Liburnije, uključujući i Tarsatiku, uslijedilo nakon romanizacije X. italske regije. Smatraju da je urbanizaciji ovoga prostora prethodila gradnja cesta, od kojih se ističe magistrala koja povezuje Akvileju s Tergesteom, Tarsatikom i Senijom, pa dalje prema jugu Ilirika. Obilježja urbanizma i arhitekture na ovim prostorima također prepoznaju u utjecajima iz sjeverne Italije i Istre (Matejčić 1968, 27).

Sl. 3, T. II. Plan Rijeke s ucrtanim antičkim nalazima, Matejčić 1984.

Fig. 3, T. II Map of Rijeka with the drawn-in Roman finds, Matejčić 1984.

U ovom razdoblju otkriveni su nastavci dijelova kasnoantičkog bedema u ulicama Korzo i Ante Starčevića (Faber 1970; Matejčić 1969a; Matejčić 1967). Također, kao poticaj sustavnom istraživanju Klaustre (između Hrvatske i Slovenije) osniva se Međuakademijski odbor

¹³ Faber i Matejčić nalaze ucrtavaju na kartama Rijeke iz 17. i 18. st.

of the road that led towards Senia (Matejčić 1981, 24; Sveško 1934, 3).

Radmila Matejčić and Aleksandra Faber from the Maritime and Historical Museum of the Croatian Littoral in Rijeka were responsible for all archaeological supervisory activities and explorations in Rijeka, and the broader region around it, in the period between the sixties and eighties, of the 20th century. In their reports they included detailed plans of the explored areas and individual archaeological finds. They authored several papers in which they discuss town planning and topography of Tarsatica, which also include maps of Rijeka with the marked ancient finds (Faber, Matejčić 1969, 317-326; Matejčić 1982b, 13-36; Matejčić 1985, 15-36) (Fig. 3, T. II)¹³. In their works they express the opinion that the founding of Roman cities in the region of Kvarner and Liburnia, including Tarsatica, followed after the Romanization of the X. Italic Region. They believe that the urbanization of this region was preceded by road building, prominent amongst which is the road that connects Aquileia with Tergeste, Tarsatica, Senia, and continues southwards in the direction of Illyricum. They ascribe the characteristics of town planning and architecture on this territory to influences from northern Italy and Istria (Matejčić 1968, 27).

The continuations of sections of the Late Roman city walls in Korzo Street and in Ante Starčevića Street were discovered in this period (Faber 1970; Matejčić 1969a; Matejčić 1967). Likewise, as an incentive for a systematic exploration of the Claustra (between Croatia and Slovenia), an Inter-Academy Committee for the Limes was established. The results of the work of its members, relevant Croatian and Slovene authors, which encompassed a review of all sources as well as archaeological explorations, were published in a publication edited by Jaroslav Šašel and Peter Petru, *Claustra Alpium Iuliarum* (Šašel, Petru 1971)¹⁴. On the territory of Rijeka and its broader surroundings, the explorations associated with the Claustra were headed by R. Matejčić and A. Faber (Matejčić 1977; Matejčić 1982a, 16; Matejčić 1982b, 21-25). In accordance with the results of their explorations, new assumptions were put forward about the role of the Roman Gate as an entrance into the praetorium of the Alpine Barrier¹⁵. Mate Suić also wrote about this. He believes that the praetorium was organized as a separate urban whole that housed the military command for the entire tract of the "barrier", and dates the Gate to the 4th century (Suić 1988, 63; Suić 1996, 473-484). The

¹³ Faber and Matejčić marked the finds on maps of Rijeka from the 17th and 18th centuries.

¹⁴ Regarding the literature that deals with the theme of the Claustra and the history of Tarsatica, here only some out of a whole series of relevant titles had been mentioned.

¹⁵ Alpine Barrier is one of the names used in conjunction with *Claustra Alpium Iuliarum*.

za Limes. Rezultati rada njegovih članova, relevantnih hrvatskih i slovenskih autora koji su obuhvatili pregled svih izvora i arheološka istraživanja, objavljeni su u publikaciji pod uredništvom Jaroslava Šašela i Petera Petrua, *Claustra Alpium Iuliarum* (Šašel, Petru 1971)¹⁴. Na širem riječkom području istraživanja Klaustre vodile su R. Matejčić i A. Faber (Matejčić 1977; Matejčić 1982a, 16; Matejčić 1982b, 21–25). U skladu s rezultatima njihovih istraživanja iznose se nove pretpostavke o ulozi Rimskih vrata kao ulaza u pretorij Alpske klauzure¹⁵. O tome piše i Mate Suić, koji smatra da je pretorij organiziran kao posebna urbana cjelina u kojoj se nalazilo vojno zapovjedništvo za čitav trakt “klauzure” i koji Vrata datira u 4. stoljeće (Suić 1988, 63; Suić 1996, 473–484). Uz ova vrata i pretorij povezan je nalaz zidova u tehnici *opus mixtum* na obližnjem Trgu Jurja Klovića te u temeljima i zidovima kuća u obližnjim ulicama Stara vrata i Pod voltun (Novak 1980; Matejčić 1982, 18; Suić 1988, 62–63). Pretpostavlja se da je obnovljeno zanimanje za temu Klaustre potaknulo M. Suića da u svome članku *Liburnia Tarsaticensis* (Suić 1970, 705–714) raspravlja o organizaciji i kronologiji posebne “oblasti” na širem području sjeverne Liburnije, koja se u izvorima koji datiraju između sredine 2. st. i 10. st. spominje kao *provincia Liburnia*, *Liburnia Tarsaticensis*, i sl.¹⁶. Nakon Suića, značajan doprinos temi donio je u svome članku *Provincia Liburnia* Julijan Medini (Medini 1980, 363–441). Temom se kroz analizu geografskih izvora bave Tin Turković i Ivan Basić (Turković, Basić 2011, 49–102; Turković, Basić 2013, 33–80), a recentno je podatke vezane uz prokuratora provincije Liburnije L. Artorija Kasta te događanja koja su prethodila njezinom osnivanju rezimirao Željko Miletić (Miletić 2014, 122–126). Miletić predlaže da se osnivanje provincije datira oko 168. godine, a ostaje otvoreno pitanje njezinoga trajanja. Iako se navedeni radovi ne dotiču izravno teme topografije rimskog naselja uz Rječinu, rasprave autora značajne su za određivanje povijesne/političke uloge Tarsatike u tom razdoblju.

U monografiji o antičkome gradu na istočnom Jadranu Suić raspravlja o urbanizmu Trsatike. Smatra da

discovery of walls erected in the *opus mixtum* technique on nearby Jurja Klovića Square, and in the foundations and walls of houses in nearby Stara Vrata Street and Pod Voltun Street, is associated with this gate and praetorium (Novak 1980; Matejčić 1982, 18; Suić 1988, 62–63). It was assumed that the renewed interest for the *Claustra* theme spurred Suić to write a paper titled *Liburnia Tarsaticensis* (Suić 1970, 705–714); in it he discusses the organization and chronology of a special “region” on the wider territory of northern Liburnia, which was in sources dated between the middle of the 2nd and the 10th century, and mentioned as *provincia Liburnia*, *Liburnia Tarsaticensis*, and the like¹⁶. After Suić, an important contribution to this theme was made by Julijan Medini in his paper *Provincia Liburnia* (Medini 1980, 363–441). Tin Turković and Ivan Basić, through their analysis of geographic sources, also touched upon this theme (Turković, Basić 2011, 49–102; Turković, Basić 2013, 33–80), and only recently Željko Miletić made a resume of the data associated with the procurator of the province of Liburnia, L. Artorius Casta, and the happenings that preceded its founding (Miletić 2014, 122–126). Miletić suggested the founding of the province around 168, but the period of its existence remains an open question. Although the cited works do not deal directly with the topography of the Roman settlement along the Rječina, the discussions presented by the author are nevertheless important for determining the historical/political role of Tarsatica in the period under scrutiny.

Suić discusses the town planning of Tarsatica in a monograph about the ancient city on the eastern shores of the Adriatic. It is his belief that the original city had a square ground plan featuring an orthogonal system of streets, and a forum alongside the emporium on the mouth of the Rječina. According to him the city extended towards the east at a later date, with a forum “...in the northern section of the city, above the city decumanus, on the spot where in the period of late Empire the command post of the castrum was erected within the framework of the Alpine Barrier” (Suić 1976, 138; Suić 2003, 223). In his discussions, Suić for the most part referred to the preceding literature.

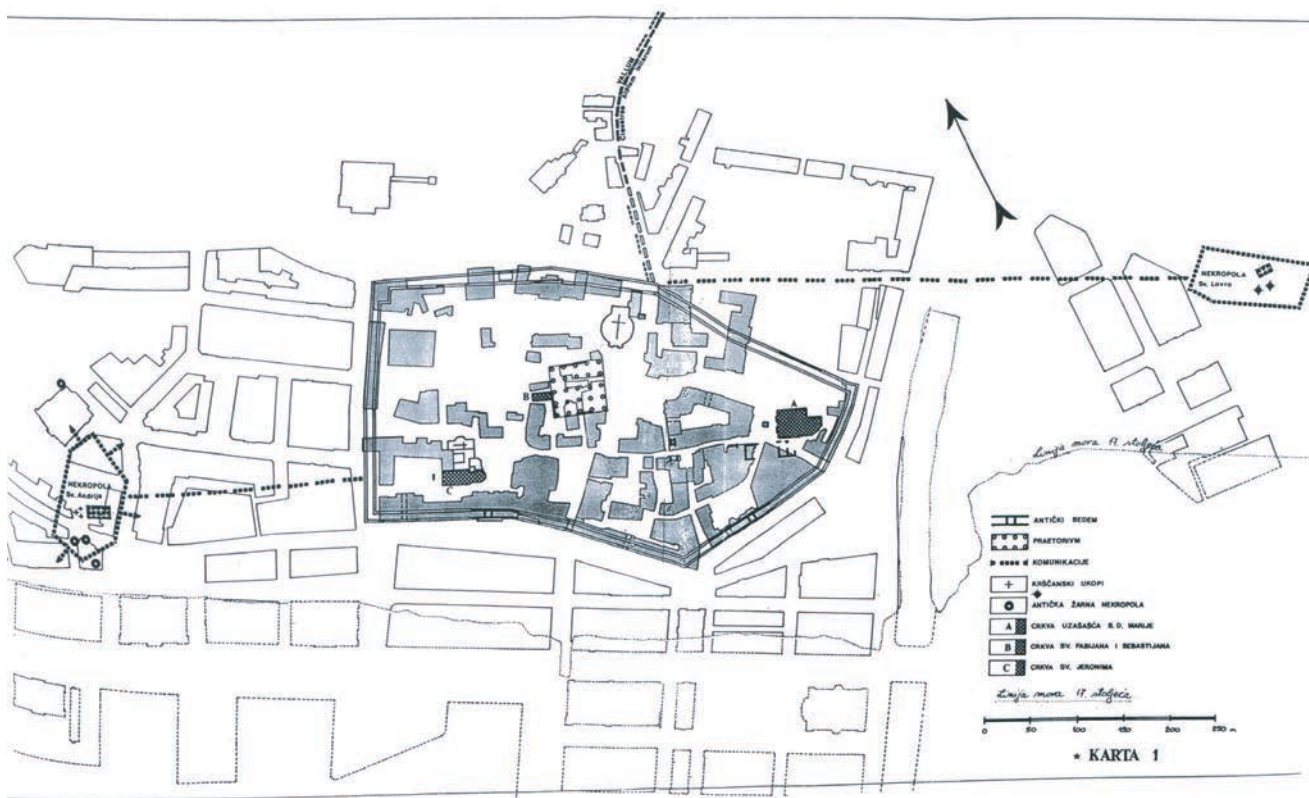
The discovery, in 1967, of the two phases of the thermae, from the 2nd and 3rd–4th centuries, in the vicinity of the Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary, on Pul Vele Crikve Square, confirmed that Tarsatica in the 2nd century nevertheless extended itself, at least in its southern segment, onto an area that was encompassed by the Late

¹⁴ U vezi s literaturom koja se bavi temom Klaustre i povijesti Tarsatike ovdje su navedeni samo neki od niza relevantnih naslova.

¹⁵ Alpska klauzura jedan je od naziva koji se koristi za *Claustra Alpium Iuliarum*.

¹⁶ Suić se referira većinom na djelo Anonimnog kozmografa iz Ravenne, a navodi i kasnije franačke izvore. Za tekst Anonimnog kozmografa usp. Suić 1970, bilj. 2 i Suić 2003, 443–445. Medini će temi pristupiti temeljno analizom natpisa koji spominje pokuratora provincije Liburnije L. Artorija Kasta i koji datira u sredinu 2. st. (*CIL* III, 1919 = 8513 = 12813), Medini 1980, 363–441; Miletić 2014, 111–130.

¹⁶ For the most part Suić refers to the work of the Anonymous Cosmographer from Ravenna, but he also specifies later-date Frankish sources. For the text of the Anonymous Cosmographer, compare Suić 1970, Note 2, and Suić 2003, 443–445. Medini approaches this theme with an exhausting analysis of the inscription mentioning L. Artorius Casta, the procurator of the province of Liburnia, dated into the middle of the 2nd century (*CIL* III, 1919 = 8513 = 12813), Medini 1980, 363–441; Miletić 2014, 111–130.

Sl. 1, T. III. Plan Rijeke s ucrtanim antičkim i ranokršćanskim nalazima, Novak 1993.

Fig. 1, T. III Map of Rijeka with the drawn-in Roman and Early Christian finds, Novak 1993.

je prvobitan grad imao kvadratni tlocrt s ortogonalnim sistemom ulica i s forumom uz emprij na ušću Rječine. Drži da se grad kasnije proširio u smjeru istoka, s forumom "...u sjevernom dijelu grada, iznad gradskog dekumana, ondje gdje je u kasnom Carstvu izraslo zapovjedništvo kastruma u sklopu sustava alpske klauzure" (Suić 1976, 138; Suić 2003, 223). Razvidno je da se Suić u svojim raspravama većinom referirao na prethodnu literaturu.

Pronalaskom dviju faza termi, iz 2. i 3./4. stoljeća, 1967. godine, u blizini crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije, na Trgu pul Vele crkve, potvrđeno je da se Tarsatika u 2. st. ipak prostirala, barem u svom južnom segmentu, područjem koje je obuhvatilo kasnoantički bedem (Matejčić 1968, 27-31)¹⁷. Slično kao i njezini prethodnici, Matejčić smatra da su glavne gradske komunikacije - kardo i dekuman, bile one koje su se pružale u potezu današnjih ulica Medulićeve i Užarske.

Od osamdesetih godina do danas kartu s antičkim i ranosrednjovjekovnim nalazima u nekoliko navrata objavljuje Nino Novak (sl. 1 i 2, T. III), a o urbanizmu Tarsatike pišu još i Ranko Starac, Martina Blečić i Josip Višnjić.

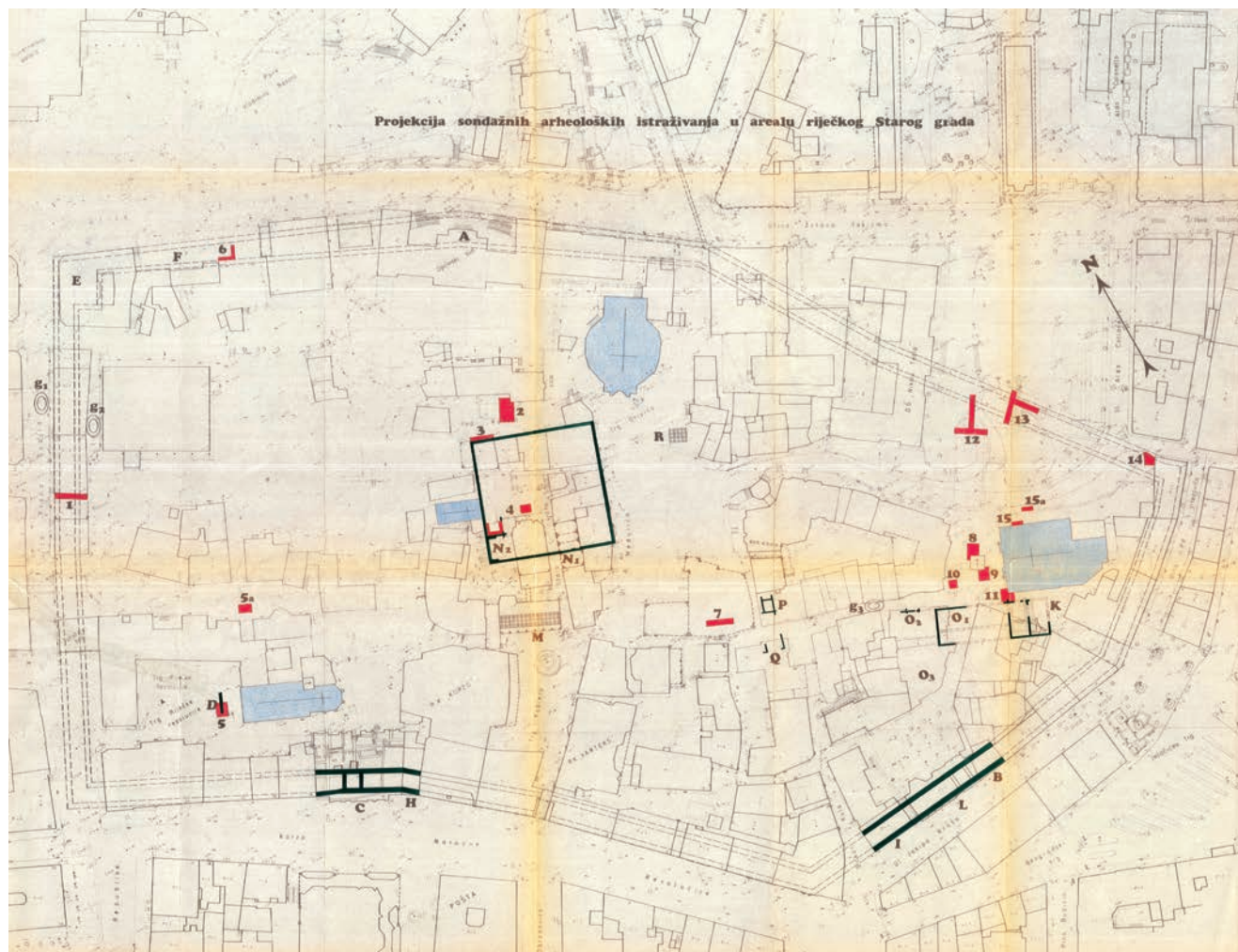
Roman bulwark (Matejčić 1968, 27-31)¹⁷. In much the same way as her predecessors, Matejčić believes that the main city means of communication - the *cardo* and the *decumanus* - extended themselves in a line corresponding to present-day Medulićeva Street and Užarska Street.

Since the eighties and up to the present, Nino Novak repeatedly published a map showing ancient and early medieval finds (Fig. 1 and 2, T. III), while Ranko Starac, Martina Blečić and Josip Višnjić wrote about the town planning of Tarsatica.

Novak dealt with many questions associated with the Romanization, ethnicity, municipality and topography of Tarsatica. In a paper from 1995, he provided the first all-encompassing review of the explorations that had been conducted to date, including the archaeological finds discovered in Rijeka and its wider environs, mapping the finds unearthed in Rijeka's Stari Grad onto a cadastral base from the period (Novak 1995b, 404-405, Carta I). Based on the aforementioned, Novak suggested a strategy for further archaeological explorations in Stari Grad. Some of these excavations were also carried out under his supervision. Amongst these we should mention the rescue

¹⁷ U članku, koji je očito napisan prije nalaza i datacije termi, autorice ističu da na području oko stare katedrale (misli se na crkvu Uznesenja Blažene Djevice Marije) nije bilo nalaza koji bi bili stariji od 3. st. Vidi: Faber, Matejčić 1969, 318.

¹⁷ In a paper that was obviously written before the discovery and dating of the *thermae*, the authors point out that in the area around the old cathedral (meaning the Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary) there were no finds that were older than the 3rd century. See: Faber, Matejčić 1969, 318.

Sl. 2, T. III. Projekcija sondaznih arheoloških istraživanja u arealu riječkog Starog grada, Novak, Matešić 1995.
 Fig. 2, T. III A projection of archaeological probes in the area of Rijeka's Stari Grad, Novak, Matešić 1995.

Novak se bavi brojnim pitanjima vezanima uz romanizaciju, etnicitet, municipalitet i topografiju Tarsatike. U članku iz 1995. godine dao je prvi sveobuhvatni pregled dotadašnjih istraživanja i arheoloških nalaza na širem području Rijeke, a nalaze s prostora riječkoga staroga grada mapirao je na onodobnu katastarsku podlogu (Novak 1995b, 404-405, Carta I). Temeljem navedenog Novak predlaže strategiju daljnjih arheoloških istraživanja u starome gradu. Dio tih istraživanja je i proveden upravo pod njegovim nadzorom. Među njima spomenut ćemo zaštitna arheološka istraživanja krajem devedesetih godina na području Užarske ulice, Trga pul Vele crikve i Ulice J. Trdine te Trga I. Klobučarića (Novak 1980; Novak 1988a; Novak 1988b; Novak 1995a; Novak 1996; Novak 1997). Istraživanja u Užarskoj ulici pridonijela su poznavanju antičke stambene arhitekture koja se većinom datira u sredinu 1. stoljeća. Tu ćemo izdvojiti nalaz tzv. vile urbane u Užarskoj 30, uz čiji je zapadni zid na mjestu današnje Medulićeve ulice

archaeological excavations that were conducted towards the end of the nineties in the area of Užarska Street, Pul Vele Crikve Square, J. Trdine Street and I. Klobučarića Square (Novak 1980; Novak 1988a; Novak 1988b; Novak 1995a; Novak 1996; Novak 1997). The explorations in Užarska Street contributed to a better understanding of ancient residential architecture that is for the most part dated into the middle of the 1st century. Here we should single out the discovery of a so-called villa urbana in Užarska Street no. 30, where, alongside its western wall, on the spot of present-day Medulićeve Street, a few polished stones – cogulae – were unearthed, which the author interpreted as belonging to the ancient cardo (Novak 2007–2008, 177). The walls of a Roman public building and parts of an Early Christian basilica were discovered on Pul Vele Crikve Square, and on the crossing of the Square with J. Trdine Street¹⁸.

¹⁸ On the map published in 1993, the structures unearthed at the crossing of present-day Užarska Street and Janeza Trdine Street were defined as *Basilica forensis*, Novak 1993, Map 2. For the position of the forum and the appurtenant public buildings on this spot, also see: Novak 1995b, 415.

pronađeno nekoliko uglačanih kamena – kogula, koje autor interpretira kao dijelove antičkoga karda (Novak 2007-2008, 177). Na Trgu pul Vele crikve i na spoju tog trga s Ulicom J. Trdine otkriveni su zidovi jedne rimske javne građevine i dijelovi ranokršćanske bazilike¹⁸.

Novak smatra da je urbanizacija Tarsatike započela u razdoblju Flavijevaca te da je kao jedinstveno “idejno rješenje” trebala obuhvatiti čitavo područje današnjega staroga grada. “Nella tipologia generativa degli abitati essa rappresenta un agglomerato formatosi sul punto di intersezione di importanti vie di comunicazione...” (Novak 1995, 403). Uočava pružanje “rane” rimske arhitekture duž obalnoga pojasa, odnosno duž dekumana – današnje Užarske ulice, i pita se je li čitava površina predviđena za urbanizaciju u tom “ranom” periodu i izgrađena (Novak 1995, 408-415).

U osi s položajem i pružanjem dviju nekropola te pretpostavljene trase magistralne ceste izdvaja dvojica gradska vrata – jedna smještena sa zapadne strane, na mjestu gdje su se kasnije nalazila Vrata sv. Jeronima, a druga sa sjeverne strane naselja, na mjestu srednjovjekovnih Vrata sv. Vida (Novak 1993, karta 1) (sl. 1, T. III). U članku i na karti iz 1995. godine autor smješta dodatne “otvore” u gradskom perimetru južno i istočno – duž pretpostavljenih linija pružanja dekumana i karda, što bi odgovaralo položaju Gradskog tornja i novovjekovnih Vrata sv. Marije (Novak 1995b, 419, Carta 1, Y)¹⁹. U Supilovoj ulici 12, na pretpostavljenom zapadnom potezu kasnoantičkih bedema, pronađen je zid pružanja istok-zapad. Novak sugerira da bi ovaj zid mogao predstavljati poprečno bedemsko ojačanje – poput kasetiranih pregrada kakve su pronađene 1914. godine u kasnoantičkom bedemu u Ulici Korzo (Novak, Matešić 1997). Osim Giganteova crteža, to je zasad jedini nalaz koji je moguće povezati uz kasnoantički zapadni bedem. Forum smješta na području današnjeg Trga pul Vele crikve, uz terme i druge javne građevine, te nadomak pretpostavljenog smještaja luke na desnoj obali Rječine.

Novak raspravlja i o poziciji Tarsatike u sklopu sustava *Claustra Alpium Iuliarum*, ističući sada definitivno ulogu Tarsatike kao polazišne točke toga sustava. Raspravlja i o razvoju i središtima ranoga kršćanstva (Novak 1993,

Novak believes that the urbanization of Tarsatica began in the Flavian period and that as a unique “conceptual design” it should have encompassed the entire area of present-day Stari Grad. “Nella tipologia generativa degli abitati essa rappresenta un agglomerato formatosi sul punto di intersezione di importanti vie di comunicazione...” (Novak 1995, 403). He also noticed the extension of the “early” Roman architecture along the coastal belt, and along the decumanus – the present-day Užarska Street, asking himself whether the entire area that was designated for urbanization in this “early” period was in actual fact constructed (Novak 1995, 408-415).

In an axis with the position and extension of the two necropolises and the presumed route of the main road, he singled out two town gates – one located on the western side, on the spot where at a later date the Gate of St. Jerome was located, and the other on the northern side of the settlement, on the spot of the medieval Gate of St. Vitus (Novak 1993, Map 1) (Fig. 1, T. III). In the paper and on the map from 1995, the author placed additional “openings” in the city perimeter to the south and to the east – alongside the presumed lines of extension of the decumanus and the cardo, which would correspond to the position of the City Tower and the modern age Gate of St. Mary (Novak 1995b, 419, Map 1, Y)¹⁹. In Supilova Street no. 12, on the presumed western section of the Late Roman city walls, a wall extending in the east-west direction was discovered. Novak suggested that this wall was possibly a transversal strengthening of the city walls – similar to the coffered partitions discovered in 1914 in the Late Roman city walls on Korzo Street (Novak, Matešić 1997). Apart from the drawing by Gigante, this is the only find discovered to date, which can be connected with the Late Roman western city walls. He placed the forum in the area of present-day Pul Vele Crikve Square, alongside the *thermae* and other public buildings, and in the vicinity of the presumed position of the port on the right bank of the Rječina.

Novak also discussed the position of Tarsatica within the framework of the *Claustra Alpium Iuliarum* system, definitively emphasizing the role of Tarsatica as a starting point of this system. He went on by discussing the development and the centers of early Christianity (Novak 1993, 175-204; Novak 2007-2008, 169-196)²⁰. He presumed that there were at least three sacral complexes within the perimeter of Tarsatica, which could have been the old-Christian core – the complex of the Augustine

¹⁸ Na karti objavljenj 1993. godine strukture pronađene na križanju današnje Užarske i Ulice Janeza Trdine definirane su kao *Basilica forensis*, Novak 1993, Karta 2. O smještaju foruma i pripadajućih javnih građevina na tome mjestu vidi još: Novak 1995b, 415.

¹⁹ “...i luoghi delle potenziali brecce nel antico reticolo delle comunicazioni lungo gli assi principali nel area extracomunitaria”, Novak 1995b, 419.

¹⁹ “...i luoghi delle potenziali brecce nel antico reticolo delle comunicazioni lungo gli assi principali nel area extracomunitaria”, Novak 1995b, 419.

²⁰ With the help of an analysis of written and material sources from the period of Late Antiquity, Novak touches upon many questions, like “the initiation of the reception and influence of old Christianity in the Tarsatic region”, and, “the Tarsatic region in the early Christian environment”, Novak 1993.

175–204; Novak 2007–2008, 169–196)²⁰. Pretpostavlja da unutar perimetra Tarsatike postoje barem tri sakralna kompleksa, koji mogu biti starokršćanski nukleus – sklop augustinskog samostana na Trgu Municipija, crkva sv. Fabijana i Sebastijana, čiji su temelji na zapadnom zidu principija, i crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije, gdje su potom i pronađeni ostaci višebojnog podnog mozaika s motivima križa (Novak 1993, 193–201). Temeljem nalaza kasnoantičkih grobova u prostorijama rimske vile urbane u Užarskoj 30, otkrivenih 1997. godine, te temeljem uočenih izmjena u ikonografiji, odnosno motivima pripadajućeg mozaičkog poda, Novak je uz dozu opreza pretpostavio da je riječ o funeralnoj celi prvih tarsatičkih kršćana, odnosno o primarnom kršćanskom cemeterijalnom sklopu i oratoriju u samome gradu (Novak 2007–2008, 179–180). S obzirom da je riječ o zaista ograničenom prostoru koji je istražen, s minimalnim brojem nalaza grobova, rezultati ove interpretacije ostaju upitni.

Od ranokršćanskih središta izvan gradskoga perimetra izdvaja spomenutu zonu oko crkvice sv. Andrije, na raskrižju današnjih ulica Ciottine i Fiorella La Guardiaje, te područje crkvice sv. Lovre, na mjestu istočne nekropole u današnjoj Strossmayerovoj ulici. Temeljem dostupnih podataka reinterpretera mozaik s posvetom udovice Agape kod crkvice sv. Andrije kao dio podne cjeline cemeterijalne bazilike (Novak 1993, 193–199).

Na rad N. Novaka oslanja se i M. Blečić u nekoliko svojih članaka, u kojima raspravlja i o urbanoj i arheološkoj topografiji staroga grada (Blečić 2001, 65–122; Blečić, Giacconi 2003, 4–41). Blečić izdvaja “dva horizonta” urbanizacije grada – jedan između 1. i druge polovice 2. stoljeća, a drugi od kraja 3. do 4. stoljeća (Blečić 2001, 110). Kasnoantičku Tarsatiku definira utvrđenim vojnim kastrumom sa sjedištem vojnoga logora–principija, čiji su ostaci vidljivi na Trgu Jurja Klovića i okolnim prostorima. U tom kontekstu pretpostavlja da su Rimska vrata bila ulaz u principij, što je i potvrđeno kasnijim arheološkim istraživanjima (Blečić 2001, 89). Autorica odbacuje Suićeve pretpostavke o forumu smještenom uz principij te slično kao i Novak predlaže smještaj glavnoga gradskoga trga na području oko Trga pul Vele crikve i gradske luke.

R. Starac objavio je istraživanja materijalne kulture Tarsatike u predrimskom periodu te u razdoblju između 5. i 9. stoljeća (Starac 2002, 11–22; Starac 2004, 21–35).

monastery on Municipium Square, the Church of St. Fabian and Sebastian, whose foundations are on the western wall of the principia, and the Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary, where the remnants of a varicolored floor mosaic with motifs of the cross were unearthed subsequently (Novak 1993, 193–201). Based on the discovery of Late Roman graves on the premises of a Roman villa urbana in Užarska Street no. 30 in 1997, and based on the observed changes in iconography, or motifs on the appurtenant mosaic floor, Novak, with a dose of circumspection, presumed that this was in actual fact a funerary cella of the first Tarsatic Christians, and a primary Christian cemeterial complex and oratory in the city itself (Novak 2007–2008, 179–180). Bearing in mind that the explored area is really limited, and that it yielded only a minimal number of graves, the results of this interpretation remain open to questioning.

From the Early Christian centers outside of the city perimeter he singled out the already mentioned area around the Church of St. Andrew, at the crossing of present-day Ciottina Street with Fiorella La Guardia Street, and the area around the Church of St. Lawrence, on the spot of the eastern necropolis in present-day Strossmayerova Street. On the basis of the data available, he re-interpreted the mosaic with the dedication of the widow Agapa in the vicinity of the Church of St. Andrew, as part of a floor ensemble of a cemeterial basilica (Novak 1993, 193–199).

M. Blečić built upon the work of N. Novak in several of her papers in which she discusses, among other things, the urban and archaeological topography of Stari Grad (Blečić 2001, 65–122; Blečić, Giacconi 2003, 4–41). Blečić singled out “two horizons” of town planning – one between the first and the second half of the 2nd century, and the other from the end of the 3rd to the 4th century (Blečić 2001, 110). She defined Late Roman Tarsatica as a fortified military castrum with the headquarters of a military camp – the principia, whose remnants are visible on Jurja Klovića Square and in the surrounding places. In this context she presumed that the Roman Gate was the entrance to the principia, which was confirmed at a later date by archaeological excavations (Blečić 2001, 89). The authoress rejected the presumptions expressed by Suić, whereby the forum was located alongside the principia, and similarly to Novak, she went on to suggest that the main city square was positioned in the area of Pul Vele Crikve Square and the city port.

R. Starac published the explorations of Tarsatica’s material culture in the pre-Roman period, and in the time frame between the 5th and the 9th century (Starac 2002, 11–22; Starac 2004, 21–35). He confirmed the presumptions about the existence of “a smaller Illyrian emporium” at the beginning of present-day Dolac Street, in the period that preceded the settlement of the Italic population. This is an area located somewhat to the west from the supposed extension of the western bulwark. In addition to this, he

²⁰ Kroz analizu pisanih i materijalnih izvora iz razdoblja kasne antike Novak se bavi brojnim pitanjima poput “inicijacije recepcije i utjecaja starog kršćanstva u tarsatičkom prostoru” i “Tarsatičke regije u miljeu ranog kršćanstva”, Novak 1993.

Potvrdio je pretpostavke o postojanju “manjeg ilirskog emporija” na početku današnje Ulice Dolac, u razdoblju koje je prethodilo doseljavanju italskoga stanovništva. Riječ je o području smještenom nešto zapadnije od pretpostavljenog pružanja zapadnih bedema. Uz to, bavi se pitanjem kontinuiteta kasnoantičkog naselja do 9. st. i razmatra ulogu Trсата kao *refugija* tarsatičkih stanovnika u razdoblju ranog srednjeg vijeka.

Kao što je istaknuto na početku, sustavna arheološka istraživanja provedena u Rijeci između 2007. i 2009. godine ponudila su odgovore na neka pitanja vezana uz urbanizam i povijest Tarsatike.

U recentnoj monografiji o rezultatima arheološkog istraživanja principija J. Višnjić donosi povijesni okvir i pregled istraživanja na prostoru Rimskih vrata (*Arco romano*) i Trga J. Klovića, kao i interpretaciju, dataciju i idealnu rekonstrukciju arhitekture kompleksa kasnoantičkog vojnog zapovjedništva (Višnjić 2009a; Višnjić 2009b, 37–65).

Kako je utvrđeno, riječ je o monumentalnom kompleksu kvadratnog tlocrta, dimenzija 45 x 45 m, ukupne površine 2025 m². Kompleks je bio organiziran oko otvorenog središnjeg dvorišta koje je sa svih strana bilo okruženo pripadajućim objektima. Na južnoj je strani Rimski luk predstavljao monumentalni ulaz u principij. S te strane dvorište je bilo zatvoreno nizom prostorija, širokih 8,47 m. Na bočnim su se stranama, na povišenim platoima, nalazile po četiri prostorije. Na sjevernoj strani dvorište je bilo omeđeno bazilikom koja je zauzimala njegovu cijelu širinu, a prostor između bazilike i bočnih prostorija zatvarala je stijena i zidovi ponešto uvučeni u odnosu na njeno pročelje. Povišenom platou na kojem se nalazila bazilika prilazilo se stubištem u osi glavnog ulaza. Prostorije na začelju zauzimale su cijelu širinu principija, a vjerojatno ih je bilo pet, po dvije sa svake strane središnje prostorije. Obodni i pregradni zidovi principija građeni su tehnikom *opus mixtum*.

Na osnovi pronađenog pokretnog arheološkog materijala gradnju principija moguće je datirati oko polovice 3. st.²¹, dok njegovo nasilno rušenje odgovara

also dealt with the question of continuity of the Late Roman settlement up to the 9th century, and studied the role of Trsat as a *refugium* of the inhabitants of Tarsatica in the period of the early Middle Ages.

As was already pointed out at the beginning, the systematic archaeological excavations that were carried out in Rijeka between 2007 and 2009 offered answers to some of the questions associated with the town planning of Tarsatica and its history.

J. Višnjić, in a recent monograph about the results of archaeological explorations of the principia, presents the historical framework, and a review of the excavations in the area of the Roman Gate (*Arco Romano*) and J. Klovića Square, as well as an interpretation, dating and conceptual reconstruction of the architecture associated with the complex of the Late Roman military headquarters (Višnjić 2009a; Višnjić 2009b, 37–65).

As was established, this was a monumental complex with a square ground plan measuring 45 x 45 m, having an area totaling 2,025 m². The complex was organized around an open central courtyard that was on all sides surrounded by appurtenant structures. On the southern side a Roman arch represented a monumental entrance to the principia. The courtyard was on this side closed with a series of rooms that were 8.47 meters wide. On each of the lateral sides, standing on elevated plateaus, were four rooms. On the northern side the courtyard was bordered by a basilica that occupied its entire width, while the area between the basilica and the lateral rooms was closed by a cliff and walls that were somewhat retracted with respect to the façade of the basilica. The elevated plateau, on which stood the basilica, was accessed by a staircase in the axis of the main entrance. The rooms on the backside occupied the entire width of the principia, and there were probably five of them, two on each side of the central room. The circumferential wall and the partition walls were erected in the *opus mixtum* technique.

Based on the discovered portable archaeological material it was possible to date the construction of the principia around the middle of the 3rd century²¹, whereas its violent

²¹ Luka Bekić je prema numizmatičkim nalazima gradnju principija datirao između 260. i 270. g. (u doba Galijena ili njegovog nasljednika Klaudija II.), Bekić 2009, 220–221. U radu u kojem se bavi datacijom Klaustre temeljem numizmatičkih nalaza Peter Kos gradnju tarsatičkog principija pretpostavlja na kraju 270. ili tijekom 280-ih godina, Kos 2012, 287. Analizirajući podatke iz publikacije o Tarsatičkom principiju, Ž. Miletić u svom članku iz 2014. navodi da gotovo u svakoj kategoriji nalaza s principija postoje predmeti koji se mogu datirati u 2. st. i ranije, te predlaže dataciju tarsatičkog vojnog zapovjedništva u 2. st. Također, povezuje ovu dataciju s prokuratelom Lucija Artorija Kasta u provinciji Liburniji, identificirajući Tarsatiku, odnosno principij kao njegovo zapovjedno mjesto, Miletić 2014, 124.

²¹ Luka Bekić, based on numismatic finds, dated the construction of the principia between 260 and 270 (in the period of Gallienus, or, his successor Claudius II), Bekić 2009, 220–221. In a work that deals with the dating of the Claustra on the basis of numismatic finds, Peter Kos presumes that the principia at Tarsatica was erected towards the end of the seventies or during the eighties of the 3rd century, Kos 2012, 287. Analyzing data from a publication dealing with the Tarsatic principia, Ž. Miletić, in his paper from 2014, states that in almost every category of finds from the principia there are objects that can be dated to the 2nd century, and earlier, proposing a dating for the Tarsatic military headquarters into the 2nd century. Besides, he connects this dating to the period when Lucius Artorius Casta was procurator in the province of Liburnia, identifying Tarsatica and the principia as his command post, Miletić 2014, 124.

vremenu kraja 4. ili samog početka 5. st. (Višnjić 2009a; Višnjić 2009b, 60–64; Višnjić 2011). Principij je predstavljao polazišnu točku obrane Carstva u sustavu Klaustre Julijskih Alpi.

Sustavnim arheološkim istraživanjima provedenima u razdoblju između 2008. i 2009. godine na području Užarske ulice i Trga pul Vele crikve došlo se do sljedećih otkrića. Na križanju Užarske ulice s Jelačićevim trgom otkriven je trakt unutrašnjeg lica kasnoantičkog bedema, pružanja u smjeru sjeveroistok–jugozapad, koji u odnosu na potez bedema pronađenih u Ulici A. Starčevića ima odmak od otprilike 30°. Potvrđene su dvije faze termi čije se strukture pružaju ispod današnje crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije, također u smjeru sjeveroistok–jugozapad, ali s odmakom u odnosu na pružanje bedema.

Istraženo je i definirano šest prostorija starije faze termi. U jednoj od njih pronađen je bazen s polukružnom eksedrom. Starija faza termi je na osnovu pronađenih pokretnih nalaza datirana u doba Flavijevaca (Čataj, u tisku; Višnjić, u tisku). Mlađe terme, građene tijekom 3. st., iskoristile su neke zidove starijih termi, od kojih su bile površinom veće i tehnički bolje izvedene. Njihovi su zidovi građeni u tehnici *opus mixtum* te *opus testaceum*. Zidovi građeni u opeci vezani su uz sustav podnog grijanja (*hypocaust*) zbog bolje provodljivosti topline i otpornosti na vatru. Prepoznato je ukupno deset prostorija, od kojih su dvije otkrivene u ranijim istraživanjima. Među njima se prepoznaje kaldarij (dvije prostorije, od kojih je u jednoj pronađen još uvijek sačuvan manji bazen – *alveus*, smješten na stupićima hipokausta), tepidarij, frigidarij s očuvanim bazenom te praefurnium (Čataj, u tisku).

Sjeverni prostor termi u kasnijem je razdoblju prenamijenjen za potrebe kršćanskoga kulta. Ispod današnjeg Kosog tornja i crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije, potvrđeno je, naime, pružanje ranokršćanske bazilike. Tarsatička bazilika bila je trobrodna građevina ukrašena višebojnim podnim mozaicima. Na pročelnoj, zapadnoj strani nalazio se narteks. Prostor crkve bio je podijeljen dvama kolonadama koje su započinjale lezenama na zapadnom zidu crkve. Južno od crkve pronađeni su ostaci dviju nadograđenih prostorija, a u jednoj od njih i u cijelosti sačuvani kameni sarkofag. Gradnja ranokršćanske bazilike datira se temeljem stilskih i tehničkih karakteristika mozaika u sredinu 5. st. (Višnjić, u tisku).

U novije vrijeme obnovljeno je zanimanje za istraživanje ostatka Klaustre na širem riječkome području, o čemu svjedoče radovi Goranke Lipovac Vrkljan i Bartula Šiljega, R. Starca, Marija Zaccarije,

demolition corresponds to the time frame of the end of the 4th, or the very beginning of the 5th century (Višnjić 2009a; Višnjić 2009b, 60–64; Višnjić 2011). The principia represented the starting point for the defense of the Empire within the system of the Julian Alps Barrier.

The systematic archaeological excavations that were carried out in the period between 2008 and 2009 in the area of Užarska Street and Pul Vele Crikve Square yielded the following discoveries. At the crossing of Užarska Street with Jelačić Square, a section of the inner face of a Late Roman city walls was discovered, extending in the northeast–southwest direction, which in comparison with the section of the city walls discovered in A. Starčevića Street has a deviation of approximately 30°. Two phases of the thermae were confirmed; these structures extend themselves underneath what nowadays is the Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary, likewise in the northeast–southwest direction, but with a certain deflection with respect to the direction of the city walls.

Six rooms of the older phase of the thermae were explored and defined. In one of them a pool with a semi-circular exedra was unearthed. The older phase of the thermae was on the basis of discovered portable finds dated into the Flavian period (Čataj, in print; Višnjić, in print). Some of the walls of the older thermae were used for the erection of the younger thermae during the 3rd century, the latter being larger in area and technically better executed. Their walls were erected in the *opus mixtum* and *opus testaceum* techniques. The walls constructed with bricks were connected to the floor-heating system (*hypocaust*) because of their superior heat conductivity and fire resistance. Ten rooms were identified in total, two of which were discovered in the course of preceding explorations. Recognizable amongst these is a caldarium (two rooms, one of which features a still preserved pool of lesser dimensions – an *alveus* positioned on the small pillars of the hypocaust), a tepidarium, a frigidarium with a preserved pool, and a praefurnium (Čataj, in print).

The northern area of the thermae was at a later date transformed for the needs of a Christian cult. It was confirmed that an Early Christian basilica extended itself underneath the present-day Kosi toranj and the Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary. The Tarsatic basilica was a three-aisled structure decorated with varicolored floor mosaics. The narthex was located on the western side. The area of the church was divided with two colonnades that began with lesenes on the western wall of the church. To the south of the church, the remains of two rooms that were added at a later date were discovered, one of which housed a fully preserved sarcophagus. On the basis of stylistic and technical features of the mosaic, we can date the construction of the Early Christian basilica to the middle of the 5th century (Višnjić, in print).

J. Višnjića i dr. (Lipovac Vrkljan, Šiljeg 2007, 79–82; Starac 2009, 275–287; Kos 2012, 265–300; Zaccaria 2013, 19–45; Višnjić 2013). Na potezu između riječkoga zaleđa i granice sa Slovenijom provedena su arheološka istraživanja i rekognosciranje terena, a dijelovi Klaustre zabilježeni su u apsolutnom koordinatnom sustavu. Na području Slovenije također se bilježe različite aktivnosti u vezi s istraživanjem Klaustre (Lipovac Vrkljan, Frelih 2004, 239–245; Kusetić 2014).

TOPOGRAFIJA TARSATIKE, ZAKLJUČCI I SMJERNICE

Temeljem provedenog istraživanja i potonjom izradom karte potvrđena je pretpostavka o trima fazama urbanizacije Tarsatike.

Iz najranije faze, 1. i 2. stoljeća, zasad su poznati nalazi stambene arhitekture i termi koji se pružaju uz južni (i jugoistočni) dio tadašnje linije obale te dio grobova s djelomično istražene zapadne gradske nekropole. Zasad nema potvrda o nalazu bedema iz toga razdoblja. Ostaje otvoreno pitanje je li grad do 4. stoljeća uopće imao bedeme²². U skladu s time teško je odrediti gradski perimetar, odnosno potvrditi ili odbaciti Novakovu teoriju o tome da je naselje u svojoj početnoj fazi, u razdoblju Flavijevaca, obuhvaćalo čitavo područje današnjega staroga grada.

U vezi s gradskim rasterom može se očekivati da se prvo naselje prilagodilo prirodnim, geomorfološkim osima, koje u slučaju Tarsatike predstavlja obala i donji tok Rječine, koji se pruža gotovo pod pravim kutom u odnosu na obalu. Na karti je vidljivo da su otkrivene strukture stambene arhitekture i prve faze termi gotovo jednake orijentacije pa je vjerojatno da su slijedile neki zajednički definirani raster. On, međutim, nije u potpunosti pratio prirodne geomorfološke zadanosti. Uz nalaz urbane vile u Užarskoj 30 veže se i jedini nalaz interpretiran kao popločana gradska cesta – kardo koji prati pružanje stambene arhitekture (Novak 2007–2008, 177). Iz navedenog, premda s oprezom, može se promišljati o pravilnom položaju gradskih ulica.

Sudeći po smještaju nekropole sa zapadne strane istraživanoga područja rimskog naselja, moguće je da je s te strane prometnica koja je povezivala Tarsatiku s Tergesteom “silazila” u grad. Tu bi se stoga, kao što predlaže većina autora, moglo očekivati da budu smještena gradska vrata, čijih tragova međutim zasad nema.

²² S obzirom na formiranje obrambenog sustava *Claustra Alpium Iuliarum* i gradnju principija datiranu u sredinu 3. st., grad najvjerojatnije tada mora imati izgrađene bedeme. U suprotnom bi sustav Klaustre bio potpuno nefunkcionalan.

The interest for the exploration of the remains of the *Claustra* in the wider region of Rijeka was revived in recent times, as can be seen from the works of Goranka Lipovac Vrkljan and Bartul Šiljeg, R. Starac, Maria Zaccaria, J. Višnjić, and others (Lipovac Vrkljan, Šiljeg 2007, 79–82; Starac 2009, 275–287; Kos 2012, 265–300; Zaccaria 2013, 19–45; Višnjić 2013). Archaeological excavations as well as terrain surveying were conducted on a stretch extending from the hinterland of Rijeka to the border with Slovenia, and sections of the *Claustra* were recorded in an absolute coordinate system. In Slovenia we are likewise witnessing various activities tied to the explorations of the *Claustra* (Lipovac Vrkljan, Frelih 2004, 239–245; Kusetić 2014).

THE TOPOGRAPHY OF TARSATICA, CONCLUSIONS AND GUIDELINES

The presumption whereby the urbanization of Tarsatica consisted of three parts was confirmed on the basis of the conducted explorations and the making of the map.

From the earliest phase, the 1st and 2nd centuries, we have the discoveries of residential architecture and *thermae* that extend alongside the southern (and southeastern) section of the then coastal line, and some graves from the partially explored city necropolis. To date there are no confirmations that would point to the discovery of a city walls from that period. The question, whether this city could boast a city walls by the 4th century, remains unanswered²². According to this it is very hard to define the city perimeter and confirm or reject Novak's theory that the settlement, in its initial stage in the Flavian period, encompassed the entire area of present-day Stari Grad.

In conjunction with the city raster it can be expected that the first settlement was actually adapted to the natural geo-morphological axes that were in the case of Tarsatica represented by the coastline and the lower course of the Rječina, which extends itself almost perpendicularly in relation to the coastline. On the map can be seen that the discovered structures pertaining to residential architecture, and the first phase of the *thermae*, have an almost identical orientation, and that it is hence probable that they followed a mutually defined raster which did not precisely follow the natural geo-morphological features. Directly associated to the discovery of the urban villa at Užarska Street no. 30, is the only find that was interpreted as a paved city road – the *cardo* – which follows the extension of residential architecture (Novak 2007–2008, 177). From the aforementioned it is possible to think

²² With regard to the formation of the *Claustra Alpium Iuliarum* defensive system and the erection of the principia dated to the middle of the 3rd century, the city had in all probability the bulwark constructed by then. The *Claustra* system would otherwise be entirely dysfunctional.

Iz nadgrobnog natpisa G. Notarija Vetidijana Sekunda saznajemo da je grad u 2. st. imao gradsko vijeće i augustale (Blečić 2001, 102; Degrassi 1942, 193-194; Margetić 1988, 731-746), temeljem čega možemo očekivati prisustvo foruma sa središnjim gradskim hramom i pripadajućim strukturama²³. O smještaju foruma za sada nemamo nikakvih podataka. Suić je smatrao da je prvo naselje imalo forum u blizini luke. Novak i Blečić smještaju forum na području oko Trga pul Vele crikve, također u blizini pretpostavljene luke. Arheološkim istraživanjima provedenim 2008. i 2009. te definiranjem tlocrta bazilike s pripadajućim strukturama, koja dominira prostorom trga, gotovo je u potpunosti isključena ta mogućnost.

S obzirom na izostanak bilo kakvih nalaza tog razdoblja u drugim dijelovima riječkoga staroga grada, posebno na njegovom sjevernom dijelu, može se zaključiti da je najvjerojatnije bilo riječi o manjem naselju smještenom duž morske obale, koje je s istočne strane flankirao tok Rječine, a sa zapadne magistralna cesta i nekropola.

Iz razdoblja druge faze urbanizacije, 3. i 4. st., datiraju bedemi, Klaustra, principij, druga faza termi, kao i većina pronađenih grobova u sklopu zapadne i istočne nekropole. Najvjerojatnije je riječ o planiranim promjenama i intervencijama u dotadašnjoj infrastrukturi, povezanim s povećanjem broja stanovništva, odnosno s prisustvom vojske i ulogom Tarsatike kao početne točke Klaustre.

Pružanje kasnoantičkih bedema potvrđeno je na južnom i istočnom licu grada. U tom segmentu kasnoantički se bedem nalazi na istome mjestu kao i bedem poznat s prvih veduta, skica i tlocrta Rijeke nastalih nakon polovice 16. stoljeća. Na drugim lokacijama nemamo pouzdanih arheoloških nalaza rimskih bedema. R. Gigante govori o tome da je na nekim mjestima sa sjeverne strane vidio dijelove zida koje po njegovom mišljenju nalikuje kasnoantičkim bedemima ili zidovima Klaustre (Gigante 1929, 71-72; Gigante 1944, 8-9). Za razliku od zidova na Korzu, ove nalaze nije pojedinačno nacrtao/skicirao niti dao podatke o njihovoj točnoj lokaciji i dimenzijama. U nesuglasju je i karta s ucrtanim potezima bedema iz 1944. godine (sl. 2, T. II), na kojoj su bedemi sa

about a regular position of city roads, although with a certain degree of caution.

Judging by the location of the necropolis on the western side of the explored area of the Roman settlement, it is feasible that a road connecting Tarsatica with Tergeste lowered itself on that side into the city. It is hence here, as was suggested by most of the authors, that the position of the main city gate should be expected, traces of which, however, have failed to materialize to date.

From the funerary inscription of G. Notarius Vetidianus Secundus, we gather that the city had a council and high officials in the 2nd century (Blečić 2001, 102; Degrassi 1942, 193-194; Margetić 1988, 731-746), on the basis of which we can expect the existence of a forum featuring the central city temple and appurtenant structures²³. To date there are no data about the location of the forum. Suić believed that the initial settlement had a forum in the vicinity of the port. Novak and Blečić positioned the forum in the area around Pul Vele Crikve Square, likewise in the vicinity of the presumed port. This possibility was almost entirely eliminated with the archaeological explorations conducted in 2008 and 2009, and the definition of the ground plan of the basilica with the appurtenant structures, which dominates the space of the square.

With regard to the lack of any finds from that period in other parts of Rijeka's Stari Grad, and especially on its northern section, we can conclude that this was in all probability a smaller settlement located along the coastline, which was on its eastern side flanked by the course of the Rječina, and on its western side by the main road and necropolis.

The city walls, the Claustra, the principia, the second phase of the thermae, and most of the discovered graves within the framework of the western and eastern necropolis, date from the period of the second urbanization phase in the 3rd and 4th centuries. These were most likely planned changes and interventions into the infrastructure of that time, which were triggered by an increase in the number of inhabitants, the presence of the army, and the role of Tarsatica as the starting point of the Claustra.

The extension of the Late Roman city walls was confirmed on the southern and eastern sections of the

²³ Od nekoliko rimskih natpisa koji se čuvaju u Lapidariju Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja u Rijeci samo je dva moguće sa sigurnošću povezati s Tarsatikom. Riječ je o nadgrobnom spomeniku G. Notarija Vetidijana Sekunda (*CIL* III, 3028) i žrtveniku božice Sentone (*CIL* III, 3026). Nadgrobnii natpis je bio uzidan u plašt današnje crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije, a žrtvenik u apsidu crkve sv. Jeronima. Ostali natpisi bili su dijelom zbirki Ciotta i Lavala Nugenta te najvjerojatnije nisu iz Rijeke. Vidi: Matejčić 1964.

²³ Of the several Roman inscriptions that are kept at the Lapidarium of the Maritime and Historical Museum of the Croatian Littoral at Rijeka, only two of these can be tied with Tarsatica with a degree of certainty. One of them is the funerary monument of G. Notarius Vetidianus Secundus (*CIL* III, 3028), the other an altar dedicated to the goddess Sentona (*CIL* III, 3026). The funerary inscription was immured into a wall of the present-day Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary, the altar into the apsis of the Church of St. Jerome. The other inscriptions were parts of the collections of Ciotta and Laval Nugent and in all probability don't stem from Rijeka. See: Matejčić 1964.

sjeverne strane grada ucrtani mnogo duži, odnosno veći od njihovih prethodnih opisa. Nije poznato na temelju čega ucrtava potez bedema sa zapadne strane. Ipak, većina autora prihvaća Giganteovo tumačenje i pružanje kasnoantičkog bedema zapadno i sjeverno, linijom današnje Supilove ulice i Ulice žrtava fašizma, što odgovara spomenutom opsegu ranonovovjekovnog grada poznatog iz nekoliko veduta.

Otkrićem kasnoantičkog bedema na sjecištu Užarske ulice s Jelačićevim trgom dokazano je da na tome mjestu nema istočnog izlaza iz grada. Smještaj gradskih vrata na ovome mjestu osporen je i utvrđenim položajem termi koje sijeku Užarsku ulicu u smjeru sjeveroistok-jugozapad. Ostaje stoga otvoreno pitanje pružanja dekumana u smjeru istoka i uopće postojanja istočnih gradskih vrata.

Smještaj sjevernih vrata na mjestu kasnijih Vrata sv. Vida mnogo je izgledniji, s obzirom da se ovdje trakt Klaustre spuštao prema naselju te je putem vrata olakšana komunikacija između te dvije "institucije". Je li to bio jedini izlaz iz grada s istočne i sjeveroistočne strane, teško je reći. Komunikacija između naselja, pretpostavljene luke, prijelaza preko Rječine i istočne nekropole morala je postojati.

Ne znamo ni na koji je način izgradnja principija utjecala na dotadašnju arhitekturu i urbanizam, odnosno je li principij prilikom gradnje zaposjeo već urbanizirano područje ili se gradnja novih vojnih objekata širi na nenaseljeno područje. Sudeći po dosadašnjim spoznajama, druga opcija se čini izglednijom, no za potvrdu pretpostavki trebat će pričekati rezultate nekih budućih arheoloških istraživanja.

Tarsatika je specifična po tome što "vojna" infrastruktura ne predstavlja temelj za razvoj urbanizma, kao što je to slučaj u naseljima čiji su razvoj i urbanizacija usko vezani uz prisustvo vojnih postrojbi, poput Burnuma, Tilurija i sl., već se ta infrastruktura nameće/prilagođava prethodnoj (rimskoj) urbanističkoj podlozi. Na to ukazuje gotovo identična orijentacija principija u odnosu na strukture iz prethodne faze.

Suić je predlagao zaključak da se u ovoj kasnijoj fazi forum nalazio na području koje je obuhvatio principij, u samome središtu grada. Pretpostavlja se da je mislio na otvoreni trg principija, budući da u naseljima vojnog karaktera područje principija nerijetko preuzima ulogu foruma.

Što se tiče identifikacije prostora Koblerovog trga, smještenog neposredno uz južno lice principija, kao foruma, najnovija arheološka istraživanja provedena u svibnju 2014. na tom području pokazala su da tu pretpostavku također treba odbaciti²⁴.

²⁴ Istraživanja je provela Služba za arheološku baštinu Hrvatskog restauratorskog zavoda pod vodstvom Josipa Višnjića.

city. In this segment the Late Roman city walls is located on the same position as the city walls known from the first cityscapes, sketches, and ground plans of Rijeka, created after the middle of the 16th century. On other locations there were no reliable archaeological discoveries of Roman city walls. R. Gigante speaks about seeing wall sections on some spots on the northern side, which in his opinion resembled Late Roman city walls or the walls of the *Claustra* (Gigante 1929, 71-72; Gigante 1944, 8-9). As distinguished from the walls on the Korzo, these finds were not individually drawn/sketched, nor were there any data regarding their exact location and dimensions. The map featuring the drawn-in sections of the city walls, which was produced in 1944 (Fig. 2, T. II), is likewise not in accordance because the city walls on the northern side of the city were drawn-in as much longer and bigger in comparison with the previous descriptions. It is not known on the base of what he drew the section of the city walls on the western side. Most of the authors nonetheless accept Gigante's explanation, and the extension of the Late Roman bulwark to the west and the north, along the line of present-day Supilova Street and Žrtava Fašizma Street, which corresponds to the aforementioned circumference of the early medieval city known from several views of it.

With the discovery of a Late Roman city walls at the crossing of Užarska Street with Jelačić Square it was proven that on this location there was no eastern gate to and from the city. A city gate positioned on this spot was also disputed by the confirmed location of the *thermae* that cut across Užarska Street in the northeasterly-southwesterly direction. An open question therefore remains as regards the extension of the *decumanus* in the easterly direction, and the very existence of the eastern city gate.

The position of the northern gate on the spot of the subsequent Gate of St. Vitus is much more plausible because a section of the *Claustra* descended here towards the settlement, and the gate facilitated the communication between these two "institutions". It is very hard to say whether this was the only exit from the city from the eastern and northeastern side. But there had to be a means of communication between the settlement, the presumed harbor, the crossing over the Rječina, and the eastern necropolis.

We are likewise not aware how the construction of the *principia* influenced the architecture and town planning at the time, whether the *principia* was erected on an already urbanized plot of land, or was the construction of new military facilities simply extended onto an unsettled area. Judging by the notions obtained to date, the latter option seems more plausible; however, the results of some future archaeological excavations will be needed for the confirmation of these assumptions.

Osim principija, ni iz ove faze nema drugih nalaza rimske arhitekture u sjevernom dijelu staroga grada. Zaštitna arheološka istraživanja provedena na nekoliko lokacija u neposrednoj blizini principija i oko Vrata sv. Vida donijela su samo nalaze ranonovovjekovne i novovjekovne arhitekture (Novak 1995a; Novak 1996; Starac 1992). Na području parkirališta Gomila, smještenog sjeverozapadno od principija, provedena su rekognosciranja terena georadarom (Skelac 2007). Neke strukture jesu zabilježene, ali za njihovu će se interpretaciju i dataciju ipak čekati buduća arheološka istraživanja. Možemo samo pretpostaviti da je područje oko principija, odnosno sjeverna zona, bilo namijenjeno vojnim nastambama, čiji ostaci do danas nisu pronađeni.

U trećoj fazi, koja obuhvaća 5. i 6. stoljeće, dolazi do napuštanja vojnih objekata. Grade se ranokršćanski sakralni objekti, od kojih je najznačajnija bazilika otkrivena na Trgu pul Vele crikve. Nalazi sloja paljevine iznad onih antičkih na mjestu urbane vile u Užarskoj i principija ukazivali bi na činjenicu da je obrana Tarsatike u jednom trenutku zakazala (Novak 2007–2008, 179–180; Višnjić 2009a; Višnjić 2009b, 60–64). O diskontinuitetu naselja i njegovoj povijesti u kasnoantičkom i ranosrednjovjekovnom razdoblju raspravljaju brojni autori. Najrecentnije se time bave T. Turković i I. Basić, koji temeljem analize svih poznatih izvora i reinterpretacije onih geografskih (osobito Peutingerove karte) ukazuju na kontinuitet i važnost Tarsatike u razdoblju između 5. i 9. stoljeća (Turković, Basić 2013, 33–80). “Paljenje” Tarsatike povezuju s provalama Vizigota pod Alarikom na područje sjeverne Italije 402. ili 403. godine (Turković, Basić 2013, 45). U tom kontekstu te u svjetlu dosad spomenutih istraživanja Tarsatike, posebno recentnih arheoloških nalaza, utvrđuje se i potreba za povijesnom sintezom razvoja naselja.

Sudeći po prisustvu “bazilike urbane” i dva manja cemeterijalna kompleksa, datirana u razdoblje 5. i 6. st., grad se u tom razdoblju oporavlja. Unatoč nedostatku drugih materijalnih nalaza, po veličini bazilike i kvaliteti izrade mozaika izgledno je da je u tom razdoblju postojala veća (i bogatija) gradska zajednica. U literaturi se također raspravlja o Tarsatici kao o biskupskom sjedištu, premda zasad o tome nema pouzdanih podataka.

S obzirom na gotovo potpuni izostanak materijalnih nalaza i tek nekoliko pisanih izvora iz razdoblja između kraja 8. i 13. stoljeća, može se promišljati o degradaciji naselja u razdoblju punog srednjeg vijeka.

Zaključno, utvrđuje se da iz spomenutih faza razvoja još uvijek nema sigurnih podataka o opsegu grada i

Tarsatica is specific in that the “military” infrastructure did not represent the base for the development of town planning, as was the case with settlements whose development and urbanization were narrowly associated with the presence of military formations, e.g., Burnum, Tilurium and others, because here the “military” infrastructure imposed/adapted itself to the previous (Roman) town planning base. This was suggested by the almost identical orientation of the principia as compared with the structures from the previous phase.

Suić offered a conclusion that in this later phase, the forum was located in an area encompassed by the principia, in the very center of the city. It is presumed that he had in mind the open square of the principia, because in settlements with a military character the area of the principia often played the role of a forum.

As far as the identification of the area occupied by Kobler Square, located immediately along the southern side of the principia, as the forum, the newest archaeological excavations conducted on this location in May of 2014 have shown that this assumption should likewise be ignored²⁴.

With the exception of the principia, this phase likewise failed to provide any other discoveries of Roman architecture in the northern section of Stari Grad. The rescue archaeological excavations that were conducted on several locations in the immediate vicinity of the principia and around the Gate of St. Vitus yielded only finds of early medieval and modern age architecture (Novak 1995a; Novak 1996; Starac 1992). In the area of the Gomila Parking House, located to the northwest of the principia, the terrain was surveyed with the help of a geo-radar (Skelac 2007). There were some recorded structures but we shall have to wait for some future archaeological explorations for their interpretation and dating. We can only assume that the area around the principia, or the northern zone, was used for military quarters whose remnants were not discovered to date. The military structures were abandoned in the third phase that includes the 5th and 6th centuries. Early Christian sacral structures were erected, the most important of which was the basilica discovered on Pul Vele Crikve Square. The discovery of a layer of burning above those Roman ones on the location of a villa urbana in Užarska Street, and the principia, seem to indicate that the defenses of Tarsatica were overwhelmed at one time (Novak 2007–2008, 179–180; Višnjić 2009a; Višnjić 2009b, 60–64). Numerous authors have been engaged in discussions whose topic was the discontinuity of the settlement and its history in the Late Roman and early medieval periods. The most

²⁴ The excavations were carried out by the Division for Archaeological Heritage of the Croatian Conservation Institute and were supervised by Josip Višnjić.

eventualnim promjenama tog opsega kroz vrijeme, nema podataka/nalaza koji govore o pružanju gradskih komunikacija i položaju gradskih vrata, smještaju foruma i pripadajućih struktura kao i druge javne infrastrukture. Usporedimo li Tarsatiku s drugim naseljima šireg područja sjevernog Jadrana, posebno primjerice s Tergesteom ili Senijom, utvrdit ćemo da su dostupni podaci odnosno problemi s kojima se susrećemo slični.

Očekuje se da će buduća arheološka istraživanja rasvijetliti nepoznanice o promjenama i razvoju tarsatičkog rastera i urbanizma općenito. U tom kontekstu, kao primjer dobre metodološke prakse, poslužit će (n)ova arheološka karta.

recent discussions touching on this topic were those by T. Turković and I. Basić, who on the basis of an analysis of all known sources and the re-interpretation of those geographical ones (especially the *Tabula Peutingeriana*), point to the continuity and importance of Tarsatica in the period between the 5th and the 9th century (Turković, Basić 2013, 33-80). They connect the “burning” of Tarsatica with the invasion of northern Italy by the Visigoths under Alaric in 402 or 403 (Turković, Basić 2013, 45). In this context and in the light of the aforementioned excavations in Tarsatica, and especially the most recent archaeological discoveries, there definitively exists a need for a historical synthesis of the settlement development.

Judging by the presence of a “basilica urbana” and two smaller cemeterial complexes that date into the period of the 5th and 6th centuries, it can be said that in this period the city recovered. Notwithstanding the lack of other material finds, according to the size of the basilica and based on the quality of workmanship associated with the mosaics, it is plausible that a bigger (and richer) urban community existed in this period. Literature also discusses Tarsatica as a diocese, although no reliable data that would corroborate this were discovered to date.

With regard to the almost total absence of material finds, and a number of written sources from the period between the end of the 8th and the 13th century, we can start thinking about the degradation of the settlement in the period of the full-fledged Middle Ages.

And finally, we can say that we still lack reliable data from the aforementioned development phases, which speak about the size of the city and the changes it has been exposed to in the course of time, nor are there any data/finds about the extent of the city communications, the locations of the gates, the forum with its appurtenant structures, and other public infrastructure. If we were to compare Tarsatica with other settlements in the wider region of the northern Adriatic, especially, for example, with Tergeste or Senia, we come to the conclusion that the data available and the problems encountered are similar.

We can expect that future archaeological explorations will shed some light onto the unknowns regarding the changes and development of the Tarsatica raster, and town planning in general. This new archaeological map will serve in this context as an example of good methodological professional work.

KRATICE / ABBREVIATIONS

CIL - MOMMSEN T. (et al.) 1828-1922. *Corpus inscriptionum latinarum*, Berlin.

ILJUG - ŠAŠEL, A., ŠAŠEL J. (eds.) 1963. *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMLXX repertae et editae sunt*, Ljubljana.

LITERATURA / LITERATURE

BEKIĆ, L. 2009b. Antički numizmatički nalazi, u: L. Bekić, N. Radić-Štivić (eds.), *Tarsatički principij - Kasnoantičko vojno zapovjedništvo / Principia at Tarsatica - Late Roman Headquarters*, 185-225. Rijeka, Grad Rijeka u suradnji s Hrvatskim restauratorskim zavodom.

BLEČIĆ, M. 2001. Prilog poznavanju antičke Tarsatike. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, XXXIV., 65-122.

BLEČIĆ, M., GIACONI, H. 2003. Antički podni mozaici riječkog Starog grada, Dokumentacija konzervatorskog odjela u Rijeci, Rijeka.

ČATAJ, L. u tisku. Tarsatičke javne terme, u: J. Višnjić, N. Radić Štivić (eds.), *Arheološka istraživanja na trgu Pul Vele crikve u Rijeci*, Rijeka.

DEGRASSI, A. 1942. Le iscrizioni di Tarsatica. Origine e sito del municipio romano. *Epigraphica*, Anno IV, fasc 1-2, 191-203.

DEPOLI, G. 1925. I punti oscuri della storia di Tarsatica e dell'origine di Fiume alla luce delle scoperte archeologiche. *Fiume*, Anno III/I, 19-51.

FABER, A. 1967. Izvještaj o građevinskim radovima i antičkoj arhitekturi u Užarskoj ulici, Dokumentacija arheološkog odjela Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja, Rijeka.

FABER, A. 1970. Antički bedem - Rijeka, Ul. J. Kraša, Dokumentacija arheološkog odjela Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja, Zagreb.

FEST, A. 1900. Avanzi di un edificio antico nel territorio di Fiume. *Bollettino del Club di scienze naturali di Fiume*, Anno V, 67-74.

FEST, A. 1913. Fiume nel secolo XV. *Bollettino della Deputazione Fiumana di storia patria*, Anno III, 3-138.

FABER, A., MATEJČIĆ, R. 1969. Antička jezgra Rijeke. *Jadranski zbornik*, VII., 317-326.

GIGANTE, S. 1913. *Fiume nel Quattrocento*, Fiume, Stabilimento tipo-litografico di Emidio Mohovich.

GIGANTE, R. 1925. I rinvenimenti romani del Corso. *Fiume*, Anno III/I, 3-18.

GIGANTE, R. 1929. Rinvenimenti d'antichità in città e nel territorio. *Fiume*, Anno VII²⁵/I-II, 66-72.

GIGANTE, R. 1944. La topografia di Fiume romana e del suo porto, in *Studi saggi appunti*, Deputazione di storia patria per le Venezie- sezione di Fiume, Vol. I²⁶, 7-78. Fiume, Stabilimento tipografico de "La vedetta d'Italia".

KARKOVIĆ TAKALIĆ, P., PREDOEVIĆ, P. 2012. Prilog za bibliografiju radova o antičkoj i kasnoantičkoj Tarsatici. *Rijeka*, godina XVII., svezak 2, 47-61.

KOBLER, G. 1995. *Povijest Rijeke*, Rijeka, Preluk, Tipograf.

KOS, P. 2012. The construction and abandonment of the *Claustra Alpium Iuliarum* defence system in light of the numismatic material. *Arheološki vestnik*, 63, 265-300.

²⁵ U publikaciji iz 1929. pogrešno je naznačena godina - napisano je VIII. umjesto VII.

²⁶ Pretpostavljamo da je publikacija planirana u serijama, ali izašlo je samo prvo izdanje.

²⁵ In the publication from 1929, the year was wrongly denoted - VIII instead of VII was written.

²⁶ We presume that a series of publications was planned, but only the first edition was ever published.

- KUSETIĆ, J. (et al.) 2014. *Claustra Alpium Iuliarum, med raziskovanjem in upravljanjem*, Ljubljana, Inštitut Ivan Michler, zavod za zgodovino prostora.
- LASZOWSKI, E. 1898. Izvještaji Ivana Pieronija o hrvatskim krajiškim gradovima i mjestima godine 1639. *Starine*, knjiga 29, 12-32.
- LIPOVAC VRKLJAN, G., FRELIH, B., 2004. Logatec – Longaticum in rimski obrambni sistem Claustra. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 21/2004, 239-245.
- LIPOVAC VRKLJAN, G., ŠILJEG, B., 2007. Istraživanja Liburnskoga obrambenog sustava u Prezidu 2006. *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. III, No.1, Lipanj 2007, 79-82.
- MARGETIĆ, L. 1983. Tarsatica – izvori za pravnu povijest Rijeke. *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci*, 4, 435-458.
- MARGETIĆ, L. 1988. Tarsatica. *Dometi*, God. 21, Br. 12, 731-746.
- MATEJČIĆ, R. 1967a. Arheološka istraživanja hipokaustuma u Rijeci, Dokumentacija arheološkog odjela Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja, Rijeka.
- MATEJČIĆ, R. 1967b. Tehnički podaci uz nalaz antičkog bedema u Ulici J. Kraša, Dokumentacija arheološkog odjela Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja, Rijeka.
- MATEJČIĆ, R. 1968. Monolog nad riječkim termama. *Dometi*, god. I., br. I., 27-31.
- MATEJČIĆ, R. 1969. Izvještaj o zaštitnom nadzoru nad iskopima za robnu kuću na Koblerovom trgu u Rijeci, Dokumentacija arheološkog odjela Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja, Rijeka.
- MATEJČIĆ, R. 1977. Izvještaj o zaštitnim radovima na trasi rimskog limesa na Kozali u Rijeci, Dokumentacija arheološkog odjela Pomorskog i povijesnog muzeja Hrvatskog primorja, Rijeka.
- MATEJČIĆ, R. 1977. Arheološki nalazi u Rijeci i okolici. *Dometi*, god. XVII, br. 4-5, 5-12.
- MATEJČIĆ, R. 1981. Crkvice Sv. Lovre na Sušaku – rušenje Kortila. *Naša Rijeka*, god. III, br. 26, 24.
- MATEJČIĆ, R. 1982a. Riječka Kalvarija – spomenik visoke kategorije. *Naša Rijeka*, god. IV, br. 46, 16.
- MATEJČIĆ, R. 1982b. Stara Tarsatica, u: V. Antić (ed.), *Trsat od davnih do današnjih dana*, 13-36. Rijeka, Tipograf.
- MATEJČIĆ, R. 1984. Stara vrata – polazna točka o mjestu tarsatičke utvrde. *Naša Rijeka*, god. VI, br. 66, 16.
- MEDINI, J. 1980. Provincia Liburnia. *Diadora*, 9, 363-441.
- MIMICA, B. 1996-1997. Numizmatička povijest Rijeke/*Historia nummorum Fluminis sancti Viti*. *Rijeka*, god. III., sv. I.-II., 6-398.
- MILETIĆ, Ž. 2014. Lucius Artorius Castus i Liburnia. N. Cambi, J. Matthews (eds.), Lucije Artorije Kast i legenda o kralju Arturu. Lucius Artorius Castus and the King Arthur Legend, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Podstrani 30. ožujka do 2. travnja 2012. Proceedings of the International Sclary Conference from 30th of March to 2nd of April 2012, Split: Književni krug, 111-129.
- MIRABELLA ROBERTI, M. 1949. Fiume- Necropoli di Piazza regina Elena. *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, vol I. (Nuova serie), 291-295.
- NOVAK, N. 1979. Komunikacije preko današnje riječke regije u prapovijesti i antici. *Pomorski zbornik*, god. 17, br. 17, 469-486.
- NOVAK, N. 1980. Izvještaj o arheološkim radovima i stručnom nadzoru na gradilištu “Jadroagenta” – Rijeka “Stara vrata”, Dokumentacija konzervatorskog odjela Rijeka (rukopis), Rijeka.
- NOVAK, N. 1988. Konzervatorska analiza zaštitnih arheoloških istraživanja Rijeka Stari grad, na prostoru spoja Užarske i Ulice J. Trdine, Dokumentacija konzervatorskog odjela Rijeka, Rijeka²⁷.

²⁷ Izvještaj nije dostupan. Naslov je poznat iz: Blečić 2001, 65-122.

²⁷ The report is not available. The title is known from: Blečić 2001, 65-122.

- NOVAK, N. 1988. Zaštitna arheološka istraživanja na lokaciji “Mljekarski trg” u riječkom Starom gradu, Dokumentacija konzervatorskog odjela Rijeka, Rijeka²⁸.
- NOVAK, N. 1992. Povijesni elementi prostora od predhistorije do 15. stoljeća. *Konzervatorska dokumentacija za PUP centra grada Rijeke, obrada povijesnog razvoja Rijeke, tekstovi i bibliografija*, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture, Rijeka.
- NOVAK, N. 1993. Starokršćanska Tarsatica. *Diadora*, 15, 175–204.
- NOVAK, N. 1995a. Izvještaj sa zaštitnih arheoloških i konzervatorskih istraživanja na lokaciji Trg pod kaštelom 5 u riječkom Starom gradu, Konzervatorski odjel u Rijeci, Rijeka.
- NOVAK, N. 1995b. La topografia archeologica della cittavecchia di Fiume. *Atti, Centro di ricerche storiche*, Rovigno, vol. XXV, 387–421.
- NOVAK, N. 1996. Izvještaj sa zaštitnih sondažnih arheoloških istraživanja u riječkom Starom gradu na prostoru igrališta škole Nikola Tesla i parka sjeverno do Trga Kosi toranj, Dokumentacija konzervatorskog odjela Rijeka, Rijeka.
- NOVAK, N. 1997. Izvještaj sa zaštitnih sondažnih arheoloških istraživanja na lokaciji 30.01., u riječkom Starom gradu, Dokumentacija konzervatorskog odjela Rijeka.
- NOVAK, N. 1999. *Riječki stari grad - Trgovi*, Dokumentacija konzervatorskog odjela Rijeka.
- NOVAK, N. 2007–2008. Prinos ranom kršćanstvu i urbanizmu Tarsatike. *Histria archaeologica*, 38–39, 169–196.
- NOVAK, N., MATEŠIĆ, A. 1997. Izvještaj sa zaštitnih arheoloških istraživanja u riječkom Starom gradu, na lokaciji Supilova 12, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, Konzervatorski odjel Rijeka, Rijeka.
- OŠTRIĆ, R. 1997. Rijeka: Pod Kaštelom 5, Fragmenti kasnoantičkih zidova, Izvješće o konzervatorskom zahvatu, Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine, povjerenstvo u Rijeci, Rijeka.
- PETRU, P., ŠAŠEL, J. (eds.) 1971. *Claustra Alpium Iuliarum, I- Fontes*, Beograd, Narodni muzej.
- SKELAC, G. 2007. Izvješće o geofizičkim istraživanjima na lokaciji Rijeka Stari Grad Gomila, Zagreb.
- STARAC, R. (et al.) 1992. Rijeka Stari grad. Trg Grivice. Završni izvještaj arheoloških istraživanja Dure Šporer 10,12, Grivica 4, Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Rijeka.
- STARAC, R. 2002. O tragovima najstarijih ljudskih staništa u Rijeci i okolici. *Sveti Vid - Zbornik*, VII., 11–22.
- STARAC, R. 2004. Prilog poznavanju materijalne kulture stanovnika tarsatičke Liburnije između petog i devetog stoljeća. *Sveti Vid - Zbornik*, IX., 21–36.
- STARAC, R. 2009. Liburnijski limes – arheološko-konzervatorski radovi na lokalitetima Vranjeno i Za Presiku, u: L. Bekić, N. Radić-Štivić (eds.), *Tarsatički principij - Kasnoantičko vojno zapovjedništvo / Principia at Tarsatica - Late Roman Headquarters*, 275–287. Rijeka, Grad Rijeka u suradnji s Hrvatskim restauratorskim zavodom.
- SUIĆ, M. 1970. Liburnia Tarsaticensis, u: V. Miroslavljević (et al.), *Adriatica praehistorica et antiqua, zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, 705–714. Zagreb, Filozofski fakultet.
- SUIĆ, M., 1976. Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb, Liber.
- SUIĆ, M., 1988. Rijeka u protohistoriji i antici, u: D. Klen (et al.), *Povijest Rijeke*, 41–65. Rijeka, Skupština općine Rijeka, Izdavački centar Rijeka.
- SUIĆ, M. 1996. Antički arheološki nalazi u Rijeci i bližoj okolici, u: M. Suić, *Odabrani radovi iz stare povijesti Hrvatske. Opera Selecta*, 473–484. Zadar, Matica hrvatska.

²⁸ *Ibid.*²⁸ *Ibid.*

- SUIĆ, M., 2003. Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb, Golden Marketing.
- SUSMEL, E. 1939. Il molo era romano o ungarico? Prima romano poi ungarico!. *La vedetta d'Italia*, anno XVII, 16. 4. 1939., 5.
- TORCOLETTI, L. M. 1950. *Tarsatica ed i primordi di Fiume*, Palermo, Tipografia Priulla.
- TURKOVIĆ, T., BASIĆ, I. 2011. Nuove conoscenze sulla Liburnia Tarsaticensis nel contesto dello studio delle fonti geografiche. *Atti - Centro di ricerche storiche*, Rovigno, XLI, 49-102.
- TURKOVIĆ, T., BASIĆ, I. 2013. Kasnoantička i ranosrednjovjekovna Tarsatička Liburnija (Liburnia Tarsaticensis) u svjetlu geografskih izvora. *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija, sv. 40, 33-80.
- VIŠNJIĆ J. (et al.) 2009a. Izvješće o provedenom arheološkom istraživanju prostorne cjeline trga Pul Vele crikve u riječkom Starom gradu, Dokumentacija HRZ-a, Juršići.
- VIŠNJIĆ, J. 2009b. Rimska arhitektura, u: L. Bekić, N. Radić-Štivić (eds.), *Tarsatički principij - Kasnoantičko vojno zapovjedništvo / Principia at Tarsatica - Late Roman Headquarters*, 35-69. Rijeka, Grad Rijeka u suradnji s Hrvatskim restauratorskim zavodom.
- VIŠNJIĆ, J. 2010. Elaborat sa smjericama za izradu idejnog i glavnog projekta prezentacije nepokretnih arheoloških nalaza tarsatičkog principija, Hrvatski resturatorski zavod, Juršići.
- VIŠNJIĆ, J. 2011. Izvješće o arheološkim istraživanjima u podrumskim prostorijama kuće na k. č. 4293 k. o. Stari grad Rijeka, Hrvatski resturatorski zavod, Juršići.
- VIŠNJIĆ, J. 2013. *Claustra Alpia Iuliarum*, kasnoantički obrambeni sustav, usmeno priopćenje, znanstveno stručni skup Dijalozi s baštinom, 17. travnja 2013., Rijeka.
- VIŠNJIĆ, J. u tisku. Ranokršćanska bazilika u istočnom dijelu Tarsatice, u: J. Višnjić, N. Radić Štivić (eds.), *Arheološka istraživanja na trgu Pul Vele crikve u Rijeci*, Rijeka.
- VIŠNJIĆ, J., RADIĆ ŠTIVIĆ, N. (eds.) u tisku. *Arheološka istraživanja na trgu Pul Vele crikve u Rijeci*, Rijeka.
- ZACCARIA, M. 2013. *Claustra Alpium Iuliarum: Limes kod donjeg Jelenja*. *Grobnički zbornik*, 9, 19-45.